

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
TERMIZ DAVLAT UNIVERSITETI
MAGISTRATURA BO'LIMI

Qo'lyozma huquqida

UDK 811.512.133:81.373.21

QULTO'RAYEVA SARVINOZ BAHODIR QIZI
QUMQO'RG'ON TUMAN TOPONIMLARINING LUG'AVIY-MA'NOVIY
VA SEMANTIK TAHLILI

70230101– Lingvistika: (o'zbek tili) ixtisosligi bo'yicha magistr akademik

darajasini olish uchun yozilgan

DISSERTATSIYASI

Ilmiy rahbar:

f.f.d.prof. B.Umurqulov

Termiz-2023

Magistrlik dissertatsiyasi mavzusi Termiz davlat universiteti rektorining 2022-yil 24-yanvardagi №2-T/M sonli buyrug'i asosida tasdiqlangan.

Magistrlik dissertatsiyasi Termiz davlat universiteti O'zbek tilshunosligi kafedrasida bajarilgan.

Magistrlik dissertatsiyasi elektron nusxasi Termiz davlat universitetining rasmiy veb sahifasiga joylashtirilgan.

Dissertatsiya manzilining QR-kodi:

Magistrlik dissertatsiyasi bilan Termiz davlat universitetining axborot-resurs markazida tanishish mumkin (72 raqam bilan ro'yxatga olingan.

Manzil: Termiz shahri Barkamol avlod ko'chasi 43-uy).

Ilmiy rahbar:

f.f.d.prof. B.Umurqulov

Kafedra mudiri:

PhD N.Amonturdiyev

Magistratura bo'limi boshlig'i:

A.Narbayev

70230101 – Lingvistika: o'zbek tili mutaxassisligi magistranti
Qulto'rayeva Sarvinoz Bahodir qizining "Qumqo'rg'on tuman
toponimlarining lug'aviy-ma'noviy va semantik tahlili" mavzusidagi
magistrlik dissertatsiyasi

ANNOTATSIYASI

Tadqiqot mavzusining dolzarbligi. Geografik ob'ektlarga berilgan nomlar nafaqat ma'lum bir joyning tarixi haqida ma'lumot beradi, balki til birligi sifatida xalqning tarixi, madaniyati va ma'naviyatidan dalolat beradi. Geografik nomlar, yer-suv nomlari, ya'ni toponimlar, ularning ma'nosi, kelib chiqishi va tarixini o'rganishga tobora ko'proq ahamiyat berilmoqda. Bugungi jamiyatni, zamonaviy sivilizatsiyani, xalqlar va mamlakatlar o'rtasidagi har qanday aloqalarni geografik nomlarsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Ayniqsa, bu jarayon mamlakatimiz mustaqillikka erishgach, eng dolzarb yo'nalishlardan biriga aylandi. Shahar va qishloqlar, ko'chalar va xalqning tarixi, madaniyati, tiliga aloqador bo'lmagan boshqa geografik joylar nomlari o'zgartirildi, tarixiy nomlar tiklandi yoki qayta nomlandi. 1989 yilda o'zbek tiliga Davlat tili maqomining berilishi joy nomlarini nomlash va o'zgartirish siyosatini tubdan o'zgartirishning boshlang'ich nuqtasi bo'ldi, toponimlarni milliyashtirish harakati boshlandi. Bir necha shahar, qishloq, viloyatlarning nomlari mentalitetimizga mos ravishda o'zgartirildi.

Keyingi yillarda o'zbek onomastikasining tarkibiy qismi bo'lgan toponimika tilshunoslikning alohida sohasi sifatida yangi rivojlanish bosqichiga ko'tarildi. Bu soha o'z tadqiqotchilarini ishlab chiqqan. Tarix, tilshunoslik, etimologiya sohalarida toponimikaning nazariy masalalariga, geografik ob'ektlar nomlarining mintaqaviy va etimologik tadqiqiga bag'ishlangan monografik tadqiqotlar, doktorlik va nomzodlik dissertatsiyalari yaratildi va davom etmoqda.

Bu tadqiqotlarda O'zbekistonning bir qator viloyatlari toponimiyasi lingvistik va tarixiy tipologik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Shunga qaramay, o'zbek tilshunosligining bir qator murakkab va dolzarb masalalari haligacha o'z yechimini topgani yo'q. Jumladan, Surxondaryo viloyati toponimiyasi va ular asosida

shakllangan otlar tizimini leksik-semantik va grammatik jihatdan tadqiq etish ana shunday dolzarb masalalardan biridir.

Surxondaryo viloyati Qumqo'rg'on tumani toponimlarini to'plash va tadqiq qilish nafaqat o'zbek tili ot tizimining shakllanish bosqichlari, balki xalqimizning tarixi, urf-odatlari, turmush tarzi, geografiyasi va arxeologiyasi, shuningdek bizning ma'naviyatimiz. keng qamrovli tadqiqotlar uchun asos bo'lishi mumkin. Bu bizning dissertatsiyamiz mavzusining dolzarbligini bevosita belgilaydi.

Tadqiqot obyekti sifatida Qumqo'rg'on tumani toponimlari aks etgan manbalar tanlab olindi.

Tadqiqot predmeti Qumqo'rg'on tumani toponimlarining etimologiyasi, leksik-semantik va onomastik-grammatik xususiyatlaridan iborat.

Tadqiqotning maqsadi Qumqo'rg'on tumani toponimlarining kelib chiqish omillari, nomlanish sabablari, leksik-semantik, onomastik-grammatik xususiyatlarini toponimik tahlil, lingvistik, madaniy va etnolingvistik tamoyillar asosida aniqlashdan iborat.

Tadqiqot vazifalari: Qumqo'rg'on tumani toponimlari bo'yicha faktik materiallar to'plash va vakillik onomastik birliklarining grammatik, leksik-semantik, etimologik, lingvotoponimik belgilarining umumiy va o'ziga xos xususiyatlari til, dunyoqarash, milliy an'ana va urf-odatlarga bog'liqligini ochib berish. mintaqa aholisi; Qumqo'rg'on tumani toponimlarining leksik-semantik tarkibini jahon tilshunosligidagi toponimika atama va tushunchalari, tadqiqot tamoyillari va usullari asosida aniqlash;

Qumqo'rg'on tumani toponimlarining leksik-semantik xususiyatlari va tarkibiy tuzilishiga ko'ra tasnifi; Qumqo'rg'on tumani hududidagi joy nomlarining onomastik leksik daraja me'yorlariga muvofiq lisoniy tabiatini ochib berish va ularning semantik turlarini isbotlash; Qumqo'rg'on tumani toponimlarining kelib chiqish asoslari va omillarini, sinxron va qisman diaxronik jihatdan nomlanish xususiyatlarini yoritish;

Muammoni o'rganish darajasi. Jahon tilshunosligida H.A.Smit A.L.Dauzat, G.J. Kopley, G.V.Lemonning ilmiy izlanishlari toponimikaning fan

sifatida shakllanishida alohida e'tirofga loyiqdir. Rus tilshunosligida bu borada A.V.Superanskaya, V.D.Belenkaya, A.A.Beletskiy, O.T.Molchanova, E.M.Murzaev, N.Y.Podolskaya kabi olimlarning toponimika sohasidagi maqsadli tadqiqotlarini keltirish o'rinlidir. O'zbek toponimikasining nazariy asoslarini yaratishda T.Nafasov Qashqadaryo viloyati toponimlari, Sh.Qodirova Toshkent mikrotoponimlari, T.Rahmatov Samarqand toponimi etimologiyasi, J.Latipov Marg'ilon shahri joy nomlari, L.Karimovaning O'zbek, S.N. Nayimovning Buxoro viloyati toponimlari, Z.Do'simovning Xorazm toponimlari, Y.Xo'jamberdiyev, X.Xolmo'minovning Surxondaryo viloyati toponimlari, B.O'rinboyevning Jizzax va Samarqand viloyatlari toponimlarining izohi, A.Muhammadjonovlar toponimlarining tarixiy va etponimologik tavsifi. E.Begmatovning o'zbek antroponimi va toponimiyasi, A.Otajonovning Xorazm etnotoponimlarining nazariy masalalariga bag'ishlangan maqolalari, monografiyalari va dissertatsiyalari muhim ahamiyat kasb etdi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi sifatida quyidagilarni ta'kidlashimiz mumkin:

Qumqo'rg'on tumani toponimlarining hududiy-lingvistik jihatlarini birinchi marta bir rejada o'rganildi;

Qumqo'rg'on tumani mikrotoponimlari semantik jihatdan tasniflanib, ichki guruhlariga ajratildi;

Qumqo'rg'on tumanida joylashgan etnotoponimlar semantik tahlil qilindi.

Tadqiqotda foydalanilgan metodologiyaning tavsifi. Ushbu tadqiqotda qiyosiy, qiyosiy-tarixiy, tasniflash va guruhlash tadqiqot usullaridan foydalanilgan.

Tadqiqot natijalarining nazariy va amaliy ahamiyati. Ushbu tadqiqot va uning natijalaridan leksikologiya bo'limining bakalavriat bosqichi talabalariga dars berishda, dialektologiya amaliyoti dasturlarini tayyorlashda, o'quv-uslubiy majmuani tayyorlashda, Surxondaryo viloyati hududiy lingvistik xaritasini tuzishda foydalanish mumkin.

Dissertatsiya mazmunining qisqacha tavsifi. Tadqiqot kirish, uchta asosiy bob, xulosa, foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati va ilovalardan (xaritalardan) iborat bo'lib 76 betini tashkil qiladi.

ANNOTATION

Relevance of the research topic. Names given to geographical objects carry information not only about the history of a specific place, but also testify about the history, culture and spirituality of the people as a linguistic unit. More and more importance is being paid to the study of geographical names, land-water names, that is, toponyms, their meaning, origin and history. Today's society, modern civilization, any connections between peoples and countries cannot be imagined without geographical names. Especially, this process has become one of the most relevant areas after the independence of our country. The names of cities and villages, streets and other geographical places unrelated to the history, culture, language of the people were changed, historical names were restored or renamed. In 1989, the granting of the status of the State language to the Uzbek language was the starting point of a radical change in the policy of naming and renaming place names, and the movement of nationalizing toponyms began. The names of several cities, villages, and regions have been changed in accordance with our mentality.

In recent years, toponymy, which is a component of Uzbek onomastics, has risen to a new stage of development as a separate field of linguistics. This field has developed its own researchers. Monographic studies, doctorate and candidate theses in the fields of history, linguistics, etymology dedicated to the theoretical issues of toponymy, regional and etymological research of the names of geographical objects have been created and continue.

In these studies, the toponymy of a number of regions of Uzbekistan is analyzed from a linguistic and historical typological point of view. Nevertheless, a number of complex and urgent issues of Uzbek linguistics have not yet been resolved. In particular, the lexical-semantic and grammatical research of the

toponymy of the Surkhandarya region and the system of proper nouns formed on the basis of them is one of such urgent .

Collecting and researching the toponyms of the Kumkurgan district of the Surkhandarya region not only provides valuable information about the stages of the formation of the Uzbek language noun system, but also the history, customs, lifestyle, geography and archeology of our people, as well as our spirituality. can be the basis for extensive research. This directly determines the relevance of the topic of our dissertation.

As the **object of the research**, the sources with the toponyms of the Kumkurgan district were selected.

The subject of the study is the etymology, lexical-semantic and onomastic-grammatical features of toponyms of Kumkurgan district.

The purpose of the study is to determine the factors of origin, reasons for naming, lexical-semantic, onomastic-grammatical features of toponyms of Kumkurgan district based on toponymic analysis, linguistic, cultural and ethnolinguistic principles.

Tasks of the research: collect factual materials on toponyms of Kumkurgan district and to reveal that the general and specific features of the grammatical, lexical-semantic, etymological, linguotoponymic signs of the representative onomastic units depend on the language, worldview, national traditions and customs of the inhabitants of the region; Determining the lexical-semantic structure of toponyms of Kumkurgan district based on toponymy terms and concepts in world linguistics, principles and methods of research;

Classification of toponyms of Kumkurgan district according to lexical-semantic features and structural structure; Revealing the linguistic nature of place names in the territory of Kumkurgan district in accordance with the norms of the onomastic lexical level and proving their semantic types; Elucidation of the basis and factors of the origin of toponyms of Kumkurgan district, features of naming in a synchronic and partly diachronic aspect;

A brief description of the content of the dissertation. The study consists of an introduction, three main chapters, a conclusion, a list of used literature and appendices (maps) and makes up a page of 76

MUNDARIJA

KIRISH	3
I BOB. TOPONIMIKANING DUNYO TILSHUNOSLIGIDA O'RGANILISHI VA TOPONIMIK TADQIQOTLAR SHARXI	
1.1. Jahon va o'zbek tilshunosligida olib borilgan toponimik tadqiqotlar.....	7
1.2. Surxondaryo viloyati toponimlarini o'rganish tarixi.....	14
1.3. Qumqo'rg'on toponimining tarixiy etimologiyasi.....	18
Bob bo'yicha xulosa.....	24
II BOB. QUMQO'RG'ON TUMANI TOPONIMLARINING LEKSIK- SEMANTIK XUSUSIYATLARI	
2.1. O'zbek toponimiyasida tasnif masalasi.....	25
2.2. Qumqo'rg'on mikrotoponimlarining leksik xususiyatlari.....	32
2.3. Qumqo'rg'on tumani mikrotoponimlarining semantik xususiyati.....	35
2.4. Qumqo'rg'on tumani toponimiyasida nom yasalish masalalari.....	45
2.4.1. Toponimlarning morfologik usulda yasalishi.....	46
2.4.2. Toponimlarning sintaktik usulda yasalishi.....	46
Bob bo'yicha xulosa.....	48
III BOB. JOY NOMLARNING TARIX, MADANIYAT VA MA'NAVIYATDA TUTGAN O'RNI	
3.1. Joy nomlari o'zbek xalqining ma'naviy boyligi.....	50
Bob bo'yicha xulosa.....	65
Xulosa.....	65
Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.....	67

KIRISH

Tadqiqot mavzusining dolzarbligi. Geografik obyektlarga atab qo'yilgan nomlar o'zida nafaqat muayyan joy tarixi haqida ma'lumot tashiydi, shu bilan birgalikda, lingvistik birlik sifatida xalqning tarixi, madaniyati va ma'naviyati to'g'risida guvohlik berib turadi. Geografik nomlar, yer-suv nomlari, ya'ni toponimlarni, ularning ma'no-mazmunini, kelib chiqishi va tarixini o'rganishga tobora ko'p ahamiyat berilmoqda. Hozirgi jamiyatni, zamonaviy sivilizatsiyani, xalqlar va mamlakatlar o'rtasidagi har qanday aloqalarni geografik nomlarsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Ayniqsa, bu jarayon Vatanimizning mustaqillikka erishganidan so'ng yanada dolzarb sohalardan biriga aylandi. Xalq tarixi, madaniyati, tiliga aloqador bo'lmagan shahar va qishloqlar, ko'cha-ko'ylar va boshqa geografik joy nomlari o'zgartirildi, tarixiy nomlar tiklandi yoki qayta nomlandi. 1989 yilda o'zbek tiliga Davlat tili maqomining berilishi esa joy nomlarini nomlash va qayta nomlash siyosatida tub burilishning boshlang'ich nuqtasi bo'ldi va toponimlarni milliyashtirish harakati boshlandi. Bir qancha shaharlar, qishloqlar, hududlarning nomlari mentalitetimizga mos ravishda o'zgartirildi.

O'zbek onomastikasining tarkibiy qismi bo'lgan toponimika keyingi yillarda tilshunoslik fanining alohida sohasi sifatida yangi taraqqiyot bosqichiga ko'tarildi. Ushbu sohaning o'z tadqiqotchilari yetishib chiqdi. Toponimikaning nazariy masalalariga, geografik obyektlar nomlarini hududiy va etimologik jihatdan tadqiq etishga bag'ishlangan tarix, lingvistika, etimologiya kabi sohalarda monografik tadqiqotlar, doktorlik va nomzodlik dissertatsiyalari yuzaga keldi va davom etmoqda¹.

¹ Турсунов С. Сурхондарё вилояти топонимлари. Т., 2008.

Турсунов С. Кобилов Э. Пардаев Т. Муртозаев Б. Сурхондарё тарихи. Т., 2001.

Сафаров Ш. Умаров И. Айрим топонимлар тарихи. Қарши. 2005.

Дўсимов З. Эгамов Х. Жой номларининг қисқача изоҳли лугати. – Т: Ўқитувчи, 1977.

Эназаров Т. "Топонимларнинг этимологик таҳлилда объективлик муаммоси" (Термиз топоними масолида) // Тилшуносликнинг долзарб масалалари ва нутқ маданияти муаммолари (Республика Конференцияси материаллари). Термиз, 2004.

Bu tadqiqotlarda O'zbekistonning bir qator viloyatlari toponimiyasi lingvistik, tarixiy tipologik nuqtai nazardan tahlil qilinmoqda. Shunga qaramasdan, o'zbek tilshunosligining bir qator murakkab hamda dolzarb masalalari haligacha o'z yechimini topgan emas. Xususan, Surxondaryo viloyati toponimiyasi va ular zahirida hosil bo'lgan atoqli otlar tizimini leksik-semantik va grammatik jihatdan tadqiq qilish ana shunday dolzarb masalalar sirasiga kiradi. Surxondaryo viloyati Qumqo'rg'on tumani toponimlarini to'plab, tadqiq etish o'zbek tilidagi atoqli otlar tizimining shakllanish bosqichlari xususida qimmatli ma'lumotlar beribgina qolmay, xalqimiz tarixi, urf-odatlari, tuturmush tarzi, o'lkamiz geografias va arxeologias, shuningdek, ma'naviyatimiz haqida keng qamrovli izlanishlar olib borishga asos bo'la oladi. Bu bevosita dissertatsiyamiz mavzusining dolzarbligini belgilaydi.

Tadqiqotning obykti sifatida Qumqo'rg'on tumani toponimlari belgilab ko'rsatilgan manbalar tanlab olingan.

Tadqiqotning predmetini Qumqo'rg'on tumani toponimlarining etimologias, leksik-semantik va onomastik-grammatik xususiyatlari tashkil etadi.

Tadqiqotning maqsadi Qumqo'rg'on tumani toponimlarining kelib chiqish omillari, nomlanish sabablari, leksik-semantik, onomastik-grammatik xususiyatlarini toponimik tahlil, lingvomadaniy hamda etnolingvistik tamoyillar asosida aniqlashdan iborat.

Tadqiqotning vazifalari:

Qumqo'rg'on tumani toponimlari bo'yicha faktik materiallarni yig'ib, ularni ifodalovchi onomastik birliklarga xos grammatik, leksik-semantik, etimologik, lingvotoponimik belgilarning umumiy va xususiy belgilari hudud aholisining tili, dunyoqarashi, milliy an'ana va urf-odatlariga bog'liqligini ochib berish; Qumqo'rg'on tumani toponimlarining lug'aviy-ma'noviy tarkibini jahon tilshunosligidagi toponimshunoslik termin hamda tushunchalari, tadqiq tamoyillari va usullari asosida aniqlash;

Qumqo'rg'on tumani toponimlarini lug'aviy-ma'noqiy xususiyatlari hamda tarkibiy tuzilishi bo'yicha tasniflash;

Qumqo'rg'on tumani hududidagi joy nomlarining lisoniy tabiatini onomastik leksika sathi me'yorlariga mos holda ochish va semantik tiplarini dalillash; Qumqo'rg'on tumani toponimlarining kelib chiqish asos va omillarini, nomlanish xususiyatlarini sinxron, qisman diaxron aspektda yoritish;

Muammoning o'rganilganlik darajasi. Jahon tilshunosligida H.A.Smit, A.L.Dauzat, G.J.Kopley, G.V.Lemon kabilarning ilmiy izlanishlari toponimikaning fan sifatida shakllanishida alohida e'tirofga loyiq². Rus tilshunosligida esa bu borada A.V.Superanskaya, V.D.Belenkaya, A.A.Beletskiy, O.T.Molchanova, E.M.Murzaev, N.Ya.Podolskaya kabi olimlarning toponimika sohasidagi maqsadli tadqiqotlarni keltirib o'tish o'rinli³.

O'zbek toponimshunosligining nazariy asoslari yaratilishida T.Nafasovning Qashqadaryo viloyati toponimlari, Sh.Qodirovaning Toshkent mikrotoponimlari, T.Rahmatovning Samarqand toponimi etimologiyasi, J.Latipovning Marg'ilon shahri joy nomlari, L.Karimovanning o'zbek tilida toponimlarning o'rganilishi, S.N.Nayimovning Buxoro viloyati oykonimlari, Z.Do'simovning Xorazm toponimlari, Y.Xo'jamberdiyev, X.Xolmo'minovning Surxondaryo viloyati toponimlari, B.O'rinboyevning Jizzax va Samarqand viloyati toponimlarining izohi, A.Muhammadjonovning toponimlar ilmiy tavsifi va etimologik tahlilining tarixiy jihatlari, E.Begmatovning o'zbek antroponimlari hamda toponimikasi, A.Otajonovanning Xorazm etnotoponimlarining nazariy masalalariga bag'ishlangan maqola, monografiya va dissertatsiyalari muhim ahamiyat kasb etdi⁴.

² Smit. A.H. English Place-Names Elements. – Cambridge: 1956. – 163 p.; Dauzat A. La Toponymie française. – Paris: Bibliothèque des sciences, Payot, 1960, Réimpression 1971 – 168 p.; Copley G. J. Names and Places with a short dictionary of common or wellknown place-names. – London: Phoenix House Ltd., 1963. – 226 p.; Lemon G.V. English Etymology. – G.: Robinson, 1783. – 693 p.

³ Суперанская А. В. Что такое топонимика? – Москва: Наука, 1985. – 176 с.; Бельская В.Д. Топонимы в составе лексической системы языка. – Москва., 1969. – 166 с.; Белецкий А.А. Лексикология и теория языкознания (онимастика). – Киев., 1971. – 156 с.; Молчанова О.Т. Топонимический словарь Горного Алтая. – Горно-Алтайск, 1979. – 398 с.; Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. – Москва: Мысль, 1974. – 382 с.; Подольская Н.В. Словарь русской онимастической терминологии. – Москва: Наука, 1988. – 188 с.

⁴ Навасов Т. Қашқадарё область топонимлари: Фил. фан. ном. дис. – Тошкент, 1968. – 301 б.; Кадырова Ш. М. Микропонимы Ташкента: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1970. 28 – с.;

masalalariga bag'ishlangan maqola, monografiya va dissertatsiyalari muhim ahamiyat kasb etdi⁴.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi sifatida quyidagilarni ko'rsatib o'tishimiz mumkin:

Qumqo'rg'on tumani toponimlarining hududiy va lingvistik jihatlari ilk bor bitta planda o'rganildi;

Qumqo'rg'on tumanining mikrotoponimlari semantik jihatdan tasniflandi va ichki guruhlariga bo'lib chiqildi;

Qumqo'rg'on tumanida joylashgan etnotoponimlar semantik jihatdan tahlil qilindi.

Tadqiqotda qo'llanilgan metodikaning tavsifi. Mazkur tadqiqotimizda qiyosiy, qiyosiy-tarixiy, tasnifiy va guruhlash tadqiqot metodlaridan foydalanildi.

Tadqiqot natijalarining nazariy va amaliy ahamiyati. Mazkur tadqiqot va uning natijalaridan bakalavr bosqichi talabalariga leksikologiya bo'limini o'qitishda dialektologiya fanidan amaliyot dasturlarini tuzishda, o'quv-uslubiy majmua tayyorlashda, Surxondaryo viloyatining areal lingvistik xaritasini tuzish jarayonida foydalanish mumkin.

Dissertatsiya tarkibining qisqacha tavsifi. Tadqiqot kirish, uch asosiy bob, xulosa, foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati va ilovalardan (xaritalar) iborat bo'lib, 76 sahifani tashkil etadi.

⁴ Нафасов Т. Қашқадарё область топонимлари: Фил. фан. ном. дис. – Тошкент, 1968. – 301 б.; Кадырова Ш. М. Микропонимы Ташкента: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1970. 28 – с.;

I BOB. TOPONIMIKANING DUNYO TILSHUNOSLIGIDA O'RGANILISHI VA TOPONIMIK TADQIQOTLAR SHARXI

1.1. Jahon va o'zbek tilshunosligida olib borilgan toponimik tadqiqotlar

Tilshunoslik bo'limlari orasida mavzu ko'lamining rang-barangligi, tadqiqotchilar uchun keng tadqiqot manbayiga ega bo'lgani toponimika hisoblanadi. Yunon tilidan olingan *toponim* so'zi ikki qismdan *topos* - joy, *onoma* - nom dan iborat bo'lib, joy nomi ma'nosini anglatadi. N.V.Podolskaya va A.V.Superanskaya kabi olimlar "Toponimlar planetamizning nomi Yer dan tashqari har qanday geografik nomlarni ifoda etuvchi barcha so'zlar uchun umumlashtiruvchi atamadir" - deb yozadilar⁵. S.Qorayev ham "Geografik nomlar ma'nosi" kitobida berilgan "Toponimika haqida tushuncha" nomli maqolasida toponimika so'zining ma'nosiga munosabat bildirgan. Muallif "Toponimika deganda joy nomlarini o'rganadigan fanni, toponimiya deganda esa geografik nomlar yig'indisini nazarda tutamiz", deb toponimika va toponimiya so'zlarining ma'nolarini farqlaydi⁶. Toponim so'zi negizida shakllangan toponimika geografik obyektlar, ya'ni joy ma'nolarini o'rganib, biror bir yerga atab qo'yilgan nom qanday qilib paydo bo'lgan va nima uchun aynan shunday deb ataladi kabi savollarga javob izlaydi, muayyan bir hududda yashaydigan xalqlarning tarixini, etnografiyasini o'zida aks ettiradi, ularning tili va madaniyatini o'zida mujassam qiladi. Shunday qilib, tilshunoslikda toponim, toponimiya va toponimika atamalari bir-birini taqozo etadi. Toponim – geografik obyektning, joyning nomi; toponimiya – bu nomlarning yig'indisi, toponimika – ana shu nomlarni nazariy va amaliy jihatdan o'rganuvchi sohadir. Toponimikani ba'zan *toponimistika/toponamastika* deb ham nomlashadi⁷. Toponimika – onomastikaning keng qamrovli sohasi bo'lib o'z ichida *oronim* (tog', cho'qqi, dovon, tepalik nomlari),

⁵ Подольская Н.В., Суперанская А.В. Терминология ономастики // Вопросы языкознания, 1969, - С.4.

⁶ Қорасев С. Географик номлар маъноси.- Т.: Ўзбекистон, 1978.

⁷ Каримов С.А., Бўриев С.Н. Ўзбек топонимикаси таракқиёт босқичида. – Тошкент: "Фан", 2006.

glionim (okeanlar, daryolar, ko'llar, kanallar nomlari), *xoranim* (cho'lliklar, qumliklar, tabiiy maydon nomlari), *oykonim* (shahar, qishloq, mahalla nomlari), *ekklezonim* (masjiti, cherkov, monastir nomlari), *nekronim* (mazor, qabriston, muqaddas qadamjolar nomlari), *polinimiya* yoki *urbanomiya* (shahar va qishloqlarning nomlari), *mikrotoponimiya* (kichik ob'ektlar: buloqlar, quduqlar, dalalar, o'tloqlar, daraxtzorlar, jarlar, yo'llar, ko'priklar va hatto atoqli otga ega bo'lgan ayrim daraxtlar nomlari. Bundan tashqari, turli xalq, urug'-aymoq nomlari bilan atalgan toponimlar etnotoponimlar kabilarni ifodalaydi. Kishi ismlari bilan yuritiladigan toponimlarni esa antropotoponimlar deb ataladi. Ayni zamonda, bu guruhlarining har biri keng ko'lamli tadqiqotlar uchun manba taqdim etadi. Toponimlar turli asrlar mevasi bo'lib, uzoq davrlar yashaydi. Qadimiy tillarda qo'yilgan nom keyingi xalqlar uchun oddiy toponimdan boshqa narsa emas, uning qanday ma'noni anglatishi haqida har doim ham o'ylab o'tirishmaydi. Shu o'rinda toponim terminiga kengroq to'xtalib o'tsak.

Dunyoda hamma narsaning nomi bor. "Tog'" deganda balandmi-pastmi, kattami-kichikmi umuman tog' tushuniladi. Tog' ham shunday umumiy atama, turdosh ot. Sunday so'zlarni xohlagan tilga tarjima qilish mumkin. Atoqli ot esa qandaydir bir narsani, predmetni, obyektini bildiradi va odatda tarjima qilinmasdan hamma tillarda deyarli bir xil yoziladi va talaffuz qilinadi. Masalan, Surxondaryo deganda, respublikamizning janubida joylashgan qadimiy, etnografik Termiziylar yurti tushuniladi, *Samarqand* deganda esa, respublikamizdagi Zarafshon daryosi sohilida joylashgan go'zal tarixiy shahar tushuniladi. Shunday qilib, toponim (geografik nom)– avvalo so'zdir. Biroq u oddiy so'z emas, birinchidan, atoqli ot. Ayni paytda ko'pgina toponimlar, hatto tilshunos olimlar uchun ham tushunarsiz. *Xorazm*, *Samarqand*, *Farg'ona*, *Namangan* kabi nomlarning kelib chiqishi haqida qancha fikrlar bildirilgan bo'lsa ham, ularning kelib chiqishi, etimologiyasi hamon noma'lum. Geografik nomlar manzilgina emas, balki ko'pdan-ko'p axborot – tarixiy, geografik, lingvistik ma'lumot tashiydi. Har qanday geografik nom muayyan mazmunga ega, chunki

ma'nosiz nom bo'lmaydi. Lekin ko'pgina joy nomlarining ma'nosi yo'qolgan, aniqrog'i hozirgi kishilar uchun tushunarsiz bo'lib qolgan.

Toponimlar turli asrlar mevasi bo'lib, uzoq davrlar yashaydi. Qadimiy tillarda qo'yilgan nom keyingi xalqlar uchun oddiy toponimdan boshqa narsa emas, uning qanday ma'noni anglatishi haqida har doim ham o'ylab o'tirishmaydi. Geografik nomlar turli davrlar guvohi. Turli soha olimlari – tilshunoslar, geograflar, tarixchilar, arxeologlar, geologlar, etnograflar toponimikaga murojaat qiladilar. Geografik nomlarga qarab o'tmishda qanday xalqlar yashaganini, turli millat xalqlarining o'zaro aloqalarini, ularning bir joydan ikkinchi joyga ko'chib yurishini bilib olish mumkin. Turli davrlarda yashagan va turli tillarda gaplashgan xalqlar O'rta Osiyo, jumladan o'zbek halqining etnogenezida muayyan darajada ishtirok etgan va o'lkaning tarixiy toponimiyasida iz qoldirgan. Buni O'rta Osiyoning o'tmishda ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi bo'lgan aholisining hozirgacha saqlanib qolgan urug'-qabila nomlarida ham ko'rish mumkin. Har bir mamlakatda, viloyat, har bir tumanda, shaharda va hatto qishloqda qanchadan-qancha toponimlar bor. Toponimika geologik qidiruv ishlarida ham katta yordam beradi. Geologiya-minerologiya fanlari doktori R.A.Musin o'zining ko'p yillik ilmiy faoliyatida qadim zamonlarda ishga solingan konlarning o'rinlarini toponimika ancha aniq ko'rsatib bera olishini isbot qiladi. *Konsoy, Kontepa, Oltintog', Kumushkon, Miskon, Qo'rg'oshinkon* kabi daryo va soylar, tog'lar va tepaliklar, yo'llar va dovonlar, maydon va mavzelar bu joylardan yer osti boyliklari qazib olinganidan dalolat beradi.

Geografik nomlar juda qadim zamonlarda, ibtidoiy tuzum davrida paydo bo'la boshlagan. Joy nomlari ming-ming yillar davomida to'planib borgan va hozirgi vaqtda yer sharida behisob toponimlar bor. Lekin hammasi bo'lib, dunyoda qancha geografik nom bor ekanini hech kim bilmaydi, buni hisoblab chiqishning iloji ham yo'q. Har bir qishloqda va uning yon-verida bir necha quduq, kichik jar, ayrim qoya, hovuz, buloq, tepalik, xirmonjoylar, yolg'izoyoq yo'llar uchraydiki, ularning nomlari shu qishloqdagi bir guruh odamdan boshqa

hech kimga ma'lum emas. Bunday kichik obyektlarni eng mukammal topografik xaritadan ham topib bo'lmaydi.

Geografik nomlar dunyoga keladi, yashaydi, ma'lum bir davr davomida ko'pincha shakli hamda talaffuzi o'zgaradi va nihoyat nom-nishonsiz yo'qoladi. Toponimlarning umri turlicha. Ba'zi bir toponimlar bir necha yil yoki bir necha o'n yil yashasa, boshqa bir geografik nomlar asrlar bo'yi ham tildan tilga o'taveradi.

Samarqand yunon tarixchilari asarlarida *Maraqanda*, sug'd yozuvlarida *Samrakans*, *Toshkent* esa dastlab *Choch*, keyinchalik *Shosh*, X asrdan e'tiboran Toshkent shaklida qayd qilingan. O'rta Osiyoga turkiy xalqlar kelmasdan oldin, hozirgi O'zbekiston hududidagi vohalarda yashagan mahalliy xalqlar va qabilalar - xorazmiylar, sug'diylar Choch (Toshkent) atroflari hamda Farg'ona vodiysi (qadimgi Parkan) aholisi saklar (shaklar) o'zbeklarning eng qadimiy ota-bobolari hisoblangan va sharqiy eron tillarida so'zlashganlar. Shunday qilib, O'zbekiston hududida eroncha nomlar substrat toponimlar, ya'ni o'zbeklar tomonidan assimilyatsiya qilingan tub nomlar hisoblanadi. *Samarqand*, *Xorazm*, *Jizzax*, *Qo'qon*, kabi ko'p so'zlar qadimiy nomlar ana shunday substrat toponimlardir. Turkistonda arablarning uzoq davr davomida hukmronlik qilishi joy nomlarida o'z aksini topgan. Bunda arab tilining adabiy til bo'lib xizmat qilishi katta rol o'ynagan. Arablar nomlari orasida avliyolar, payg'ambarlar va har xil diniy e'tiqodlar bilan bog'liq bo'lgan nomlar alohida o'rin tutadi. Arablardan qolgan toponimlarning eng ko'p sonlisi *Rabotlardir*. Arablar o'zlari bosib olgan joylarda harbiy punktlar – ko'pdan-ko'p rabotlar (ribotlar) qurgan.

Rus dehqonlari ko'chirib keltirilgan joylarda anchagina ruscha nomlar paydo bo'lgan. Mirzacho'lga rus dehqonlari dastlab 1886-yilda ko'chirib keltirilgan. O'sha yili bu yerda to'rtta posyolka vujudga kelgan. Bular Zaporozskiy, Nadejdinskiy, Romanovskiy va Sretenskiy posyolkalari edi. 1898 yilga kelganda Sirdaryoning har ikkala sohilida 9 ta rus posyolkasi bunyod etildi. Bundan keyin paydo bo'lgan ruscha geografik nomlar ham Rossiyadagi nomlardan farq qilmas edi, boshqacha aytganda, ruslar o'zlari yashab kelgan yoki o'zlariga tanish

bo'lgan joy nomlarini qo'ygan edilar,

Toponim – geografik obyektning aniq manzilidir. Nomlar joyni geografik aniqlash uchun ham, geografik tushunchalarini ifoda etish uchun ham zarur. Geografik obyektlar shu qadar ko'p va xilma-xilki, ularni ifoda etish uchun maxsus so'zlar, nomlar bo'lishi kerak. Geografik nomlar geografiyaning o'ziga xos tili desa ham bo'ladi. Geografik nomlar muayyan geografik tushunchalarni ifoda etar ekan, bir qancha hollarda atamaga aylanib qoladi. Masalan, yonar tog'larni ifoda etuvchi *vulqon* atamasi Italiyadagi *Vulkano* tog'i nomidan olingan. Tog'lar to'g'risida ham shunday deyish mumkin. Tog'lar orasida yashaydigan Tog' so'ziga nisbatan *tosh* so'zi ko'proq ishlatadi. Masalan, *Ayritosh*, *Qoratosh*, *Oqtosh* deganda ko'pincha tog'lar nazarda tutiladi. Shunday bo'lsa ham, geografik nomlarda geografik qonuniyatlarning aks etganiga juda ko'plab misollar keltirish mumkin. Demak, joy nomlari tasodifiy paydo bo'lmaydi. Binobarin, toponimlarning aksari qismi ma'noviy jihatdan tabiat hodisalarini aks ettiradi. Xalq biron tabiat hodisasini geografik atama bilan ifoda etadi, shuning uchun geografik nomlar tarkibida geografik atamalar ko'p uchraydi. Bunday atamalar toponimiya negizi, ya'ni murakkab geografik nomlarning tarkibiy qismi hisoblanadi. Geografik atama (tog', cho'l, ko'l, qishloq va h.k.) hali geografik nom emas, balki turdosh ot bo'lib, muayyan umumiy yoki xususiy geografik tushunchani bildiradi. Biroq har qanday geografik atama atodli otga, ya'ni geografik nomga aylanishi mumkin. Geografik atamalar, shuningdek o'simlik va hayvon nomlari biron qo'shimchasiz yoki aniqlovchisiz toponimga aylanmaydi. Masalan, O'zbekistonda o'n minglab quduq bor va har biri o'z nomiga ega. Bunda quduq so'zi yonida biron kishining ismi yoki aniqlovchi so'z (chuqur, katta, uch, to'rt va h.k.) yoki bo'lmasa - *cha*, *-li* kabi qo'shimchalar bo'ladi. Agar bordi-yu quduq, cho'qqi, ariq, yantoq, qulun kabi bir atama yoki birgina o'simlik, hayvon nomidan iborat toponim uchraydigan bo'lsa, u holda bunday toponimni izohlashda juda ehtiyot bo'lish kerak. Bu esa geografiyani yaxsi bilmasdan turib, toponimika bilan shug'ullanish ishonchli natijalar bermasligini ko'rsatadi.

Geografik nomlar juda uzoq davr mobaynida saqlanib qolishi kata

ahamiyatga ega. Olimlarning aniqlashicha, *Damashq* shaharining shu nom bilan atalganiga uch ming yil bo'ladi. Uni dunyodagi eng keksa nom deb bo'lmaydi. *Termiz, Buxoro, Samarqand, Xorazm* kabi toponimlar ham juda qadimiy nomlardan. Shuning uchun ham ularning kelib chiqishi hamon uzil-kesil hal bo'lgan emas. Qanchadan-qancha nomlar yozuv paydo bo'lmasdan oldingi davrlardan qolgan. Xalqlar yo'q bo'lib ketgan, tili unutilgan bo'lishi mumkin, lekin geografik joy nomlari saqlanib qolaveradi. O'simlik yoki hayvon yo'q bo'lib ketgan bo'lsa ham, nom yashayveradi. Geografik nomlarga qarab o'tmishda qanday xalqlar yashaganini, turli millat xalqlarining o'zaro aloqalarini, ularning bir joydan ikkinchi joyga ko'chib yurishini bilib olish mumkin. Toponimika shaharlar, qishloqlar, daryolar, ko'llar, tog'lar kabi nomlarni, ularning kelib chiqishini, tarixini o'rganar ekan, bu fan tilshunoslarga ham, tarixchilarga ham boy ilmiy material beradi. Geografik nomlar, ya'ni toponimlar til lug'at tarkibining bir qismi bo'lib, til qonuniyatlariga bo'ysunadi. Albatta, so'zni tilshunoslik fani o'rganishi kerak. Demak, toponimika atoqli otlarni o'rganadigan onomastika sohasining bir qismi bo'lib, tilshunoslik fanlari qatoriga kiradi. Ikkinchi tomondan, geografik nomlar xaritaning eng muhim elementi sifatida biron mamlakat yoki o'lka tabiatining xususiyatlarini aks ettiradi. Ana shu nuqtai nazardan toponimikani geografik fanlar jumlasiga kiritish mumkin. Shu bilan birgalikda, joy nomlari jamiyat tarixi bilan chambarchas bog'liq. Joylarga qanday nom berish, avvalo, jamiyatning muayyan bosqichdagi ehtiyojlari bilan belgilanadi, joy nomlari tarixini bilmasdan turib toponimika bilan shug'ullanish kutilgan natijani bermaydi. Ana shuning uchun ham toponimika tarix fanlari qatoridan ham o'rin oladi. Demak, toponimika uchta katta soha: *tilshunoslik, geografiya, tarix* oralig'idagi fandir. Shu bois toponimikaning faktlari xarakter jihatdan xilma-xil bo'lgan lingvistik, tarixiy va geografik material jalb qilingandagina to'g'ri izohlab berilishi mumkin.

XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib, toponimlarni tilshunoslik nuqtayi nazardan har tomonlama ilmiy o'rganishga kirishildi. Ya'ni bu davrga kelib, toponimlarni fonetik qiyoslash, etimologik tahlil va adabiy til normalariga

asoslangan holda tekshirish keng quloch yoydi. Rus tilshunosligi tarixida birinchi bo'lib, joy nomlarini o'rganishni ilmiy asoslagan va bu sohada muhim ahamiyatga molik bo'lgan asarlar yaratgan olim A.X. Vostokovdir⁸. XX asrning boshlarida rus tilshunos olimlaridan: N.I. Nadejdin⁹, N.P. Borsov¹⁰, I.P. Filevich¹¹, A.I. Sobolevskiy¹² va boshqa ko'plab tilshunoslar A.X. Vostokov tomonidan olg'a surilgan fikr, g'oya va vazifalarni keng miqyosda davom ettirdilar. Turkiy tillarga oid toponimlarni o'rganish borasida ham birmuncha muhim ishlar qilindi va qator toponimist-tadqiqotchilar bu sohada muvaffaqiyatli ish olib borganlar. Turkiy geografik nomlarni tadqiq qilishda professor E.M. Murzaevning qator monografik asarlari, ilmiy maqolalari M.A. Abdurahmonov, S.S. Umurzoqov, K.F. Gritsenko, G.I. Donitsze, S.D. Nominxanov, G.K. Konkashpaev, G.G. Musaboev, D.G. Kiekbaev, R.K. Subaevlarning monografik xarakterdagi tadqiqotlari, A. Abdurahmonov, S. Ataniyazov, R.M. Yuzbashev, K. Abdumuratov, V.N. Popova lingvistik o'rganish sohasida muhim hissa bo'lib qo'shildi. Umuman, O'zbekiston toponimiyasini o'rganish juda qadimgi davrlarga borib taqaladi. Bunday materiallarni Narshaxiy, M. Koshg'ariy, Muhammad Yusuf Munshi, Rashiddin, Hofiz Tanish Buxoriy va Z.M. Bobur kabi o'tmish mualliflarining asarlaridan ko'rishimiz mumkin. O'zbekistonda toponimik tadqiqotlar o'zbek dialektologlarining asarlari bilan boshlandi desak mubolag'a bo'lmaydi. Dialektolog olimlardan prof. Ye.D. Polivanov, V.V. Reshetov, F.A. Abdullaev, Sh. Shoabdurahmonov, S. Ibrohimov, X. Doniyorov, H.G'ulomov, A. Aliyev, Y. Jumanazarov, V. Egamov, B. Jo'rayev, Sh. Afzalov, N. Rajabov, A. Ishayev, Sh. Nosirov, D. Abdurahmonov, O. Sharifov, Y. Farmonov, A. Mamatov, M.M. Axmedov, X. Uzoqov va boshqalarning dissertatsiyalari, maqolalarida juda

⁸ Каранг; Востоков А.Х.. Задачи любителям этимологии, «С-Петербургский вестник», СПб, 1812, № 2, с. 204-215.

⁹ Надеждин Н.И. Опыт исторической географии русского мира, Библиотека для чтения, т. XXII СПб., 1837.

¹⁰ Борсов Н.П.. Очерки русской исторической географии/ география начальной летописей/ , изд. П., Варшава, 1885.

¹¹ Филевич Н.П.. История древней руси. СПб., 1896.

¹² Соболевский А.И.. Русские местные названия и язык скифов и сарматов, РФВ, 1910, т.64, № 3-4; Названия населенных мест и их значение для русской исторической этнографии, «Живая старина», вып. IV, СПб, 1893.

ko'plab toponimlarning tarixi, ma'nolari va etimologiyasi aniqlandi. Bu sohada ayniqsa geografiya fanlari doktori, prof. H.Hasanovning xizmatlari katta bo'ldi¹¹. H.Hasanovning bu ishlarida O'zbekiston toponimiyasiga doir tarixiy, geografik, etnografik izohlar bilan birga juda qimmatli filologik va hattoki sof lingvistik ma'lumotlar ham berildi. O'zbekistonning toponimik sistemalarini lingvistik yo'nalishda monografik o'rganish ishi ham boshlanib ketdi. Bunday ishlarga professor T.Nafasov¹², S.Qorayev¹³, Z.Do'simov¹⁴, T.Enazarovlarning doktorlik dissertatsiyalari L.Karimova¹⁵, Sh.Qodirova¹⁶, N.Oxunov, X.Xolmo'minov, T.Rahmatov, S.N.Nayimov, N.Y.Mingboev, A.Zokirov, Y.Xo'jamberdiyev dissertatsiyalarini misol qilib ko'rsatish mumkin.

1.2. Surxondaryo viloyat toponimlarini o'rganish tarixi.

So'nggi yillarda dunyo va o'zbek tilshunosligida toponimiya sohasiga qiziqish kuchaydi. Toponimiyaga bo'lgan bunday qiziqish bejiz emas, albatta. Chunki toponimiya o'zining boy lingvistik material va qimmatidan tashqari, tarix, etnografiya, geologiya, geografiya kabi qator fanlar va ularning aniq sohalari bo'yicha ham yaxshigina material bera olishini oldingi fasllarda aytib o'tdik. Umuman olganda, toponimlarda sof lingvistik va ekstralingvistik materiallar mujassamlashgandir. Shuning uchun ham toponimist V.A.Nikonov yuqoridagi fanlardan puxta bilimga ega bo'lmay turib, haqiqiy toponimist bo'lish mumkin emasligini ta'kidlab aytgan edi¹⁹. Turkiy tillarga oid toponimlarni o'rganish borasida ham birmuncha muhim ishlar qilindi va qator toponimist-tadqiqotchilar bu sohada muvaffaqiyatli ish olib borganlar. Turkiy geografik nomlarni tadqiq qilishda professor E.M.Murzayevning qator monografik asarlari, ilmiy maqolalari

¹¹ X.Hasanov. Ценный источник по топонимике Средней и Центральной Азии, Топонимика Востока, М., 1962, с. 31-36; Географик терминлар лугати, Тошкент, 1964; Ўрта Осиё жой номлари тарихидан, Тошкент, 1965; Историко-топонимическая схема Средней Азии, Топонимика Востока, М., 1959, 156-191-бетлар.

¹² Навасов Т. Топонимы Кашкадарьинской области, Автореферат канд. дисс., Ташкент, 1968

¹³ Караев С. Опыт изучения топонимии Узбекистана, Автореферат канд. дисс., Ташкент, 1969.

¹⁴ Дусимов З. Топонимы Северного Хорезма, Автореферат, канд.дисс., Ташкент, 1970.

¹⁵ Каримова Л. Топонимы в североузбекских говорах, Автореферат канд.дисс., Ташкент, 1972.

¹⁶ Кадирова Ш. Микропонимы Ташкента, Автореферат канд.дисс., Ташкент, 1970.

¹⁹ В.А.Никонов. Пути топонимического исследования. - Сб. Принципы топонимика.- Изд., «Наука», М., 1964, с. 61.

M.A.Abdurahmonov, S.S.Umurzoqov, K.F.Gritsenko, G.I.Donitsze, S.D.Nominxanov, G.K.Konkashpaev, G.G.Musaboyev, D.G.Kiyekbaev, R.K.Subayevalarning monografik xarakterdagi tadqiqotlari, A.Abdurahmonov, S.Ataniyazov, R.M.Yuzbashev, K.Abdumuratov, V.N.Popova lingvistik o'rganish sohasida muhim hissa bo'lib qo'shildi.

Umuman, O'zbekiston toponimiyasini o'rganish juda qadimgi davrlarga borib taqaladi. Bunday materiallarni Narshaxiy, M.Qoshg'ariy, Muhammad Yusuf Munshi, Rashiddin, Hofiz Tanish Buxoriy va Z.M.Bobur kabi o'tmish mualliflarining asarlaridan; N.V.Xanikov, A.Vamberi, V.I.Lipskiy, A.F.Sitnyakovskiy, P.D.Grebenkin, M.N.Galkina, I.Bekchurin, Riza-quli-mirza, L.Sobolevskiy, A.V.Kaulbers, V.V.Radlov, D.N.Logofet, N.A.Mayev, Genri Yulya, A.G.Ananev, B.N.Kastalskiy kabi etnograf, tarixchi, yozuvchi va lingvistlarning tarixiy asarlaridan tanqidiy foydalandik. Shuningdek, O'zbekiston, jumladan Surxondaryo viloyat toponimlari haqida boy tarixiy ma'lumotlar beruvchi: S.P.Tolstov, M.E.Masson, N.Yu.Yakubovskiy, N.G.Mallitskiy, V.Zgura, B.Denike, B.Zasipkin, A.Strelkov, A.A.Semenov, Y.G'ulomov, O.L.Chexovich, L.V.Oshanin va K.Najimovlar kabi sovet arxeolog, etnograf va tarixchilarning asarlaridan ham unumli foydalandik. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida O'rta Osiyo xalqlari tarixi va etnografiyasi bilan bog'liq bo'lgan toponimlarni o'rganishda akademik V.V.Bartoldning xizmati benihoya katta. U o'z asarlarida joy nomlarini to'plash, tarixiy-etimologik tahlil qilishga katta e'tibor bilan qaradi va toponimlar ma'lum hududdagi xalqlarning o'tmish tarixini, migratsiyasini, o'rganishdagi asosiy manba deb biladi. Akademik V.V.Bartold o'zining "Geograficheskiy ocherk Maveraunnaxra"²⁰ nomli maqolasida Amudaryo va Sirdaryo o'rtasidagi geografik nomlar haqida boy tarixiy manbalarga asoslangan holda o'z fikr-mulohazalarini bildirgan. O'zbekistonning janubiy hududlaridan biri – Surxondaryo viloyatidagi rang-barang joy nomlari tarkibi hali to'laligicha maxsus o'rganilmagan. Bunday ilmiy

²⁰ В.В.Бартольд. Соч., т. I, изд-во "Советская литература". М., 1963.

ishning boshlanishi va muvaffaqiyatli ravishda amalga oshirilishi, shubhasiz, tilshunoslik fani uchun, shu bilan birga o'zbek xalqi va O'zbekiston tarixi, etnografiyasi, geografiyasi kabi yondosh fanlar hamda ularning aniq sohalari uchun ham foydali ekanligi ayondir.

Surxondaryo viloyati shimoliy-g'arbdan Qashqadaryo viloyati bilan, janubiy-g'arbdan Turkmaniston bilan, shimol va sharqdan Tojikiston bilan, janubdan Afg'oniston bilan chegaralandi. Viloyatning umumiy yer maydoni-20,1 ming kv.km. Viloyatda 14 ta tuman (Termiz, Muzrabot, Qiziriq, Uzun, Qumqo'rg'on, Sherobod, Boysun, Jarqo'rg'on, Sho'rchi, Denov, Sariosiyo, Oltinsoy, Bandixon, Angor) bor. Surxondaryo viloyat hududidagi toponimlar sistemasi juda qadimdan boshlab to bizning kunlarimizgacha bo'lgan tarixiy davrlarning mahsuli. Bu vodiya ham insoniyat jamiyati yuzaga kelgandan buyon unda turli urug', qabila, elat va xalqlar vaqtincha yoki doimiy ravishda yashab o'tdilar, hayot kechirdilar, yashamoqdalar. Ma'lum bo'ladiki, Surxondaryo toponimiyasi bir yoki bir-ikki tarixiy davrning, bir yoki ikki ijtimoiy-siyosiy voqeaning mahsuli emas. U birdan ham, bittalab ham paydo bo'lmagan. Uning paydo bo'lishi, shakllanishi, rivojlanib turishi barcha davrlarga, ijtimoiy-siyosiy shakltsiyalarga daxldordir. Masalaning bu tomoni hozirgi paytda tarixchi, etnograf, geograf, geolog va ayniqsa, tilshunos-toponimist olimlarga yaxshi ayondir. Surxondaryo toponimlari tadqiqi haqida gap ketar ekan, bu borada Y.Xo'jamberdiev, X.Xolmo'minovning tadqiqotlari haqida to'xtalmaslikning iloji yo'q. Surxondaryo toponimlarining o'rganilishida katta ahamiyatga ega tadqiqotlar olib borgan Y.Xo'jamberdiev o'z dissertatsiyasida joy nomlari eng kamida uchta muhim ahamiyatga ega deb hisoblaydi :

1. Joy nomlari aniq manzilni ko'rsatadi. Har bir kishi samolyotda, poezdda, mashinada yoki piyoda biror tomonga jo'nar ekan uning harakati biror maqsad bilan ma'lum bir obyektga, aniq manzilga qaratilgan bo'ladi. Aks holda, manzilsiz, maqsadsiz harakat foydasiz bo'ladi. Buning muhim ahamiyatini kichik bir misolda ko'rsatish mumkin. "Tez yordam" mashinasiga bemor og'ir ahvolda, tez yetib keling deyilsa-yu, manzili aniq bo'lmasa "Tez yordam" mashinasi har

qancha tez yugurgani bilan kasalni og'ir kulfatdan saqlab qola olmaydi. Chunki harakat aniq bir ob'ektga, manzilga qaratilmagan.

2. Joy nomlari xalqlarning o'tmish tarixi haqida qimmatbaho ma'lumot beradi. Buni Boysun tuman Sayrob qishlog'idagi "Qirg'intepa" toponimi misolida ko'rsatish mumkin. XX asrning birinchi choragida qishloq mehnatkashlarining nimdaho urug'idan Ziyoda ismli qiz turkoniy urug'idan Mirzaali Toyloqov degan yigit bilan sevishib, qiz yigitnikiga qochib ketadi. Natijada ikki urug' o'rtasida norozilik kelib chiqadi. Qizni olib ketish uchun kelayotgan odamlarga qarshi yigit tomon kishilar tepaga chiqib tosh ota boshlaydi. Ikki tomon o'rtasidagi toshbo'ron va mushtlashishlar yigit tomonning yengilishi bilan tugaydi. Yigit tomon G'affor bobo va Ibrohim bobolar qattiq shikastlanib, vafot etadi. Xudoyqulov Avazmaxmat yaralanadi, u hozir hayot 84 yoshda (bu ma'lumot 1968 yilda yozib olingan). Qizni ota-onalari olib ketadi va boshqa yigitga turmushga beradi. Voqea sodir bo'lgan joy "Qirg'intepa" nomi bilan yuritila boshlaydi. 3. Joy nomlarining tarbiyaviy ahamiyati ham bor. Har bir geografik nom atalish sababi va o'z tarixiga ega. Germaniya Demokratik Respublikasida yaxshi bir odat borki, ko'chalarning boshiga yoki boshqa tarixiy joy nomlari yoniga ularning tarixi, atalish sababi haqida taxtachaga qisqa yozib qo'yilgan. Ko'cha, qishloq, tog', shahar va boshqa joy nomlarining atalish sababi haqidagi ma'lumotlar vaqti-vaqti bilan matbuotda yoritib borilsa, suhbat va leksiylar, ekskursiyalar uyushtirilsa, kishilar o'z hududi va shu hudud bilan bog'liq bo'lgan xalqlar tarixini o'rganib boradi va o'z Vataniga nisbatan mehr-muhabbati oshadi. Shuning uchun ham bu masalada juda qadim zamondan tarixchi, etnograf, geograf, tilshunoslarning diqqatini o'ziga jalb qilgan edi.

Y.Xo'jamberdiyevning yuqoridagi fikrlaridan kelib chiqqan holda, toponimlarni o'rganish jamiyatimizning, tilimizning juda ko'p tomonlarni o'rganishga imkon yaratishini ko'rishimiz mumkin. Tarbiyaviy ahamiyat kasb etishi esa bu boradagi tadqiqotlarni yanada kengaytirish kerakligini ko'rsatadi.

1.3. Qumqo'rg'on toponimining tarixiy etimologiyasi

Etimologik tadqiq – so'zlarning kelib chiqishi va ularning etimonlarini ko'rsatib beradigan ilmiy tadqiqot. Etimologik tadqiqotlar mahsuli sifatida etimologik talqin va etimologik tahlillar yuzaga keladi. Etimologik tahlil lisoniy tahlilning bir turi bo'lib, so'zlarning kelib chiqishi hamda etimonlarini ko'rsatib beradigan tahlildir²². Til birligi bo'lgan so'zlar qatori toponimlarni etimologik tadqiq etish ularning kelib chiqishini, tarixiy shakl va variantlarini, etimologik manbaalarini, etimonini, ya'ni chin, asl shaklini hamda ma'nosini o'rganishda, aniqlashda muhim ahamiyatga ega. O'zbek tilshunosligida toponimlarni etimologik jihatdan tadqiq etishda A.Abdurahmonovning xizmatlari kattadir. Bundan tashqari, toponimlarning etimologik tahlili va talqini toponimiyaga oid S.Qorayev, Z. Do'simov, B.O'rinboyev, T. Nafasov, Sh.Qodirova, L.Karimova, N.Oxunov, S.Naimov, D.Abdurahmonov, Y.Xo'jamberdiyev, A.Otajonovlarning monografik tadqiqotlari; nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalarida, monografiya, ilmiy risola, toponimik lug'atlarda hamda ayrim ilmiy maqolalarida kuzatiladi. Toponimiyaga oid tadqiqotlarda toponim va uning turlarini etimologik tamoyil jihatdan quyidagi uch guruhga bo'lib o'rganish kuzatiladi: 1. Ifodalangan ma'nosi aniq toponimlar. 2. Ma'nosini qisman yo'qotgan yoki komponentlarining ma'nolari uncha aniq bo'lmagan nomlar. 3. Ma'nosini aniqlash qiyin bo'lgan yoki strukturasi ham, tarixi ham, ma'nosi ham noaniq toponimlar²³. A.V. Superanskaya: "Bu xildagi guruhlash toponimlar tasnifiga katta zarar keltirishi o'z-o'zidan ko'rinib turibdi", - deb bu masala yuzasidan o'rinli fikr bildirgan edi²⁴. Z.Do'simov to'g'ri ta'kidlaganidek, bunday tasnif asosida toponimlarni tekshirish muvaffaqiyatli chiqmaydi, chunki bunday tasnif butunlay individual xarakterga ega bo'lib, tadqiqotchining tajribasi va saviyasi bilan bog'liqdir. Har bir tadqiqotchi o'z saviyasiga ko'ra "ma'nolari noaniq bo'lgan nomlar" guruhini ko'paytirishi yoki kamaytirishi mumkin.

²² Эназаров Т. Ўзбекистондаги баъзи топонимларнинг этимологик талкини. – Тошкент: Университет, 2004. – Б. 9.

²³ Дўсимов З. Топонимлар таснифи масаласига доир // Ўзбек тили ва адабиёти, 1978. – №1. – Б. 18.

²⁴ Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – Москва, 1973. – С. 159.

Shuningdek, nomlarni bu xilda ajratish umuman toponimik tadqiqotning maqsadiga zid keladi. Tadqiqotchining maqsadi asosan ana shu noaniq guruhni tekshirishdan iborat bo'lmog'i kerak²⁵. Albatta, Z.Do'simovning bu fikrlari ilmiy va amaliy jihatdan asosli. Bizningcha, Qumqo'rg'on tuman toponimlarini etimologik jihatdan quyidagicha guruhlash ma'qulroq.

1. Etimologik tahlil talab qilmaydigan, ma'nosi yorqin, aniq toponimlar: *Yangihayot, Mustaqillik, Yoshlik* kabi.

Bunday toponimlar Qumqo'rg'on tuman toponimiyasida salmoqli o'rin tutadi. Mazkur turga mansub toponimlarning nomlanish motivi ma'lum, nomning o'zidan joylarning nomlanishiga asos bo'lgan belgi-xususiyatlar anglashilib turadi. Kishidagi hayotiy bilim, malaka va ko'nikmalar toponim nomlayotgan joy nomiga xos xarakterli qirrani, belgi-xususiyatni anglash, shu asosda toponimlarning nomlanish asosini tushunish, idrok etish imkonini beradi. Shu bois bunday toponimlar sirasi ma'lum soda izohlarni talab etsa-da, etimologik tahlilsiz ham tushunarli.

2. Etimologik tahlilsiz toponimik ma'nosini anglash qiyin bo'lgan toponimlar: *Qorsoqli, Jaloyir, Azlarsoy* kabi.

Bunday toponimlar qadimiyligi va tarixiyligi bilan xarakterlanadi. Ularning lug'aviy asosi, toponimik ma'nosi, morfemik tarkibi, yasalish xususiyatlari etimologik tahlil asosidagina oydinlashadi. Ilmiy manbaalarda etimologiyaning uch turi qayd etiladi:

- 1) xalq etimologiyasi;
- 2) soxta etimologiya;
- 3) ilmiy etimologiya²⁶.

Xalq etimologiyasi – til birliklarini, jumladan, atoqli otlarni nom bilan turdosh leksema orasidagi shakliy va ma'noviy o'xshashligiga yoki afsona hamda rivoyatlardagi ma'lumotlarga asoslanib talqin qilish. Aniqrog'i, etimologiyasi muayyan so'z yoki nomning ma'nosini aniq dalillarga asoslanmagan holda, faqat

²⁵ Дўсимов З. Ўша мақола. – Б. 19.

²⁶ Маҳкамов Н. Этимология // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент, 2005. -10-ж. – Б. 281.

Shuningdek, nomlarni bu xilda ajratish umuman toponimik tadqiqotning maqsadiga zid keladi. Tadqiqotchining maqsadi asosan ana shu noaniq guruhni tekshirishdan iborat bo'lmog'i kerak²⁵. Albatta, Z.Do'simovning bu fikrlari ilmiy va amaliy jihatdan asosli. Bizningcha, Qumqo'rg'on tuman toponimlarini etimologik jihatdan quyidagicha guruhlash ma'qulroq.

1. Etimologik tahlil talab qilmaydigan, ma'nosi yorqin, aniq toponimlar: *Yangihayot, Mustaqillik, Yoshlik* kabi.

Bunday toponimlar Qumqo'rg'on tuman toponimiyasida salmoqli o'rin tutadi. Mazkur turga mansub toponimlarning nomlanish motivi ma'lum, nomning o'zidan joylarning nomlanishiga asos bo'lgan belgi-xususiyatlar anglashilib turadi. Kishidagi hayotiy bilim, malaka va ko'nikmalar toponim nomlayotgan joy nomiga xos xarakterli qirrani, belgi-xususiyatni anglash, shu asosda toponimlarning nomlanish asosini tushunish, idrok etish imkonini beradi. Shu bois bunday toponimlar sirasi ma'lum soda izohlarni talab etsa-da, etimologik tahlilsiz ham tushunarli.

2. Etimologik tahlilsiz toponimik ma'nosini anglash qiyin bo'lgan toponimlar: *Qorsoqli, Jaloyir, Azlarsoy* kabi.

Bunday toponimlar qadimiyligi va tarixiyligi bilan xarakterlanadi. Ularning lug'aviy asosi, toponimik ma'nosi, morfemik tarkibi, yasalish xususiyatlari etimologik tahlil asosidagina oydinlashadi. Ilmiy manbaalarda etimologiyaning uch turi qayd etiladi:

- 1) xalq etimologiyasi;
- 2) soxta etimologiya;
- 3) ilmiy etimologiya²⁶.

Xalq etimologiyasi – til birliklarini, jumladan, atoqli otlarni nom bilan turdosh leksema orasidagi shakliy va ma'noviy o'xshashligiga yoki afsona hamda rivoyatlardagi ma'lumotlarga asoslanib talqin qilish. Aniqrog'i, etimologiyasi muayyan so'z yoki nomning ma'nosini aniq dalillarga asoslanmagan holda, faqat

²⁵ Дўсимов З. Ўша мақола. – Б. 19.

²⁶ Маҳкамов Н. Этимология // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент, 2005. -10-ж. – Б. 281.

muayyan soʻz yoki nomning maʼnosini aniq dalillarga asoslanmagan holda, faqat tovush tomonining tasodifiy oʻxshashligiga qarab, shuningdek, afsona va rivoyatlarga tayanib izohlashdan iborat. Til birliklarining, jumladan, nomlarning fonetik va grammatik tuzilishini, maʼnosi va yasaliş asosini, notoʻgʻri talqin qilish natijasida chiqarilgan asossiz fikr, xulosa soxta etimologiya hisoblanadi. Koʻpincha xalq etimologiyasiga asoslanilgan talqinlar ham soxta etimologiya sanaladi, biroq bunga qoʻshilib boʻlmaydi. Toponimlar tadqiqida ilmiy etimologiya qatori xalq etimologiyasi ham muhim ahamiyatga ega. Xalqona etimologiya koʻpincha ilmiy etimologiya uchun manba, asos va turtki boʻlib xizmat qiladi. Oʻzbek tili toponimlarining xalq etimologiyasiga oid talqinlari toponimik afsona, rivoyatlarda kuzatiladi. Toponimik afsonalarda joy nomlarining bunyod etilishi tarixi, u bilan bogʻliq voqea-hodisalar bayon etiladi. Qaysidir maʼnoda toponimik afsonalarda maʼlum joy obʼekti bilan bogʻliq xalq etimologiyasi ham beriladi.

Toponimlar tarix va geografiyanini shuningdek tilshunoslikni oʻzida birlashtiradigan bugungi oʻziga xos xususiyatli nomlardir va ular ushbu fanlar integratsiyasida maʼlum bir sabab yoki sabablar natijasida vujudga keladi. Xaritaning tili – shartli belgi boʻlgani singari, geografik nomlar ham geografiya fanining oʻziga xos tili hisoblanadi. Joy nomlari ayni bir hududning boshqa bir hududdan farqli jihatlarini koʻrsatib beradi, aynan shuning uchun ham bularni oʻrganishning ahamiyati ortib bormoqda. Ayni bir hududni har tomonlama chuqur tadqiq etish, tarixi va bugunini oʻzaro taqqoslash va bunda shu hududning ertangi holati haqida pragnozlar yaratish ushbu fanning vazifalaridan biri hisoblanadi. Bugungi kunning zamonaviy tadqiqotlari katta hududni yuzaki oʻrganishni rad qiladi bunda maʼlumotlar faqat taʼrif va qoidalar bilan cheklanib qoladi, kichik hududlarni esa kattalashtirib, chuqur tadqiq qilish kutilgan natijani berishi mumkin. Qumqoʻrgʻon Surxondaryo viloyatida joylashgan qadimdan aholi yashab kelayotgan hududlardan biri. Tarixiy manbalarga koʻra voha aholisi dehqonchilik va chorvachilik bilan shugʻullanib kelgan. Vohada dehqonchilik madaniyati ikki-uch ming yillik tarixga ega va sugʻorish ishlariga oid gidrotexnik

inshoatlar mavjud bo'lgan. Vohaning kishilik jamiyatidagi rivojida Amudaryo, Surxondaryo va yana bir qancha kichik daryolarning ahamiyati beqiyosdir. Qumqo'rg'on nafaqat O'zbekistonning balki butun dunyoning eng qadimgi aholi manzilgohlaridan biridir. Hududida aholi manzilgohlarining paydo bo'lishi milloddan avvalgi VI-IV asrlarga to'g'ri keladi. Kushon podshohligi davrida dehqonchilik manzilgohlari paydo bo'la boshlagan. Qumqo'rg'on tumani hududidan topilgan arxeologik topilmalar ushbu hududning tarixda muhim savdo, iqtisodiy va madaniy aloqalarni amalga oshirganligidan dalolat beradi. Termiz va Chag'oniyo, shuningdek Qoraxoniylar va G'aznaviylar o'rtasidagi ko'plab savdo yo'llari aynan shu hududdan o'tganligi aniqlangan. *Kushonlar, Hatallar, Chag'aniylar, Arablar, Somoniylar va Xorazm* davlatlari uchun bu hudud muhim strategik ahamiyat kasb etgan, buning sababi Surxondaryo vodiysi qadimdan o'zlashtirilgan va dehqonchilik qilinib kelinayotgan yerlar bo'lib hisoblangan. Qumqo'rg'on tumani hududida *Tollikoir xarobalari, Munchoqtepa, Zartepa, Qorovultepa va Qumtepa* kabi arxeologik yodgorliklar saqlanib qolgan. Qumqo'rg'on tumani hududida hozirgi kunda yigirmadan ortiq tarixiy obida mavjudligi aniqlangan va bu taixiy-arxeologik yodgorliklar olimlar tomonidan o'rganilmoqda. Qumqo'rg'on hududida *Elbayon, M.Xo'jamqulov, Azlarsoy, Bog'ora, Oqsoy, Jiydali, Navbahor, Qarsoqli, Yangiyer, Arslonboyli* nomli yirik qishloqlar mavjud. Bu qishloqlarning aksariyatiga O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2009 yil 13-martdagi 68-sonli qaroriga asosan shaharcha maqomi berildi. Qumqo'rg'on tumani Surxondaryo viloyatining markaziy qismida joylashgan, viloyat markazi Termiz shaharigacha bo'lgan masofa 81 kilometr. 1977-yil 24 martda tashkil etilgan. Shimolidan Sariosiyo, janubiy va janubi-g'arbdan Jarqo'rg'on, sharqdan Oltinsoy, Sho'rchi, Uzun, shimoliy-sharqdan Denov, g'arbdan Bandixon va Boysun tumanlari, janubi-sharqdan Tojikiston Respublikasi bilan chegaradosh. Maydoni 2,20 ming kilometr kvadrat, hududining kattaligi bo'yicha Sariosiyo, Boysun va Sherobod tumanlaridan keyingi o'rinda turadi. Qumqo'rg'ondan Toshkent - Dushanba temiryo'li va Termiz - Dushanbe avtomobil yo'li o'tgan. 112 kilometr uzunlikka

ega bo'lgan Toshg'uzor-Boysun-Qumqo'rg'on temir yo'lining tuman iqtisodiyotida ahamiyati katta.

Yuqorida aytilgani singari Qumqo'rg'on tumanlar o'rtasida tranzit yo'l vazifasini bajaradi. Hududidan Respublika va Xalqaro ahamiyatga ega bo'lgan yuklar toshiladi. Iqtisodiy jihatdan yaxshi rivojlangan Jarqo'rg'on va Denov tumanlari bilan chegaradoshligidir. Sariosiyo, Oltinsoy, Sho'rchi, Uzun, Denov, Boysun va Jarqo'rg'on tumanlari bilan chegaradoshligi va ularning markazida joylashganligi sababli ular orasida bo'ladigan savdo va iqtisodiy aloqalarida bevosita ishtirok etadi, geografik o'ring bunday qulayligini tarixiy ahamiyatini yuqorida ko'rib o'tdik. Viloyat doirasida ahamiyatga ega bo'lgan yirik savdo markazlari hududida joylashgan. Bu qo'shni tuman aholisining savdo mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojlarni qondirishda ham muhimdir. Hududida joylashgan Janubiy Surxon suv ombori va Surxondaryoning sug'orishda ahamiyati katta, aynan shu omillar sabab tuman dehqonchilik tarmoqlarining rivojlanish darajasi bo'yicha yetakchi o'rinda turadi.

Qumqo'rg'on sug'orib dehqonchilik qilinadigan vohada joylashgan. Bu hududda yashaydigan aholi qadimdan bu ish bilan shug'ullanib kelgan. Aholi manzilgohlari ham huddi shu omil natijasida vujudga kelgan. Qumqo'rg'on tuman va shahar nomi. Qadimda shu tuman hududida shu nomli qishloq bo'lgan.

Qum<xum<qon<xon uyi, eshik: yashash joyi: saroy karvon saroy: ma'bad so'zlari o'zgarishidan kelib chiqqan. Bu nomning kelib chiqishi eroniy tillarga borib taqaladi va bu so'zlarning o'zgarishi natijasida vujudga kelgan. *Xona-dargoh - maskan-saroy-karvonsaroy-ibodatxona* va *ma'bad* so'zlari bilan bog'lanib saroy, qo'rg'on tarzida ifodalangan.

N.A.Mayev Surxondaryosi bo'yidagi Qopto'g'ay qishlog'idan shimolda Qumqo'rg'on degan qishloq borligini qayd etadi. Janubiy O'zbekiston toponimiyasida *Qumqishloq, Qumluk, Qumkent, Qum paykal, Qum Rabot, Qumtak, Kumtepa* singari joy nomlari uchraydi. Qishloq qumloq yerda vujudga kelganligi uchun shunday nomni olgan. Qumqo'rg'on – qumloq yerdagi qo'rg'on, qishloq, shuning uchun bu so'zni turkiy tillardagi qum so'zi bilan bog'lagan

ma'quldir. Qumqo'rg'onning qadimdan rivojlanishida uning qulay geografik o'rni muhim ahamiyat kasb etgan. Shahar savdo karvonlari va yo'llari ustida joylashgan. bu esa shaharning aholi mazilgohi bo'lib rivojlanishga imkon yaratgan.

Bu hududda yashagan aholi sabzavotchilik, polizchilik bilan shug'ullanib kelgan. Qumqo'rg'on Surxondaryo daryosining qirg'oqlarida joylashgan vohaning dehqonchilik qilinga asosiy yerlaridan biri hisoblanadi, shuning uchun keyinchalik tuman hududiga boshqa hududlardan aholi ko'chib kela boshlagan.

Surxondaryo bo'yidagi *Tollikoir, Zarkamar va Xjamulki* bog'lari rivojlanib, bug'doy va sholi ekilgan. Boysunning *Inkobot, To'da, Sariqamish, Munka, Padang, Pudana va Gumatak, Pulhokim* qishlog'iga Sheroboddan qipchoq. Xomkandan ko'cha qo'ng'irotlari ko'chib kelgan. Surxondaryo hududini o'rgangan olimlarning ma'lumotlariga qaraganda Qumqo'rg'onning Baqtirya davlatining hukmronlik davrida ahamiyati katta bo'lgan, yuqorida aytilganidek yirik yo'llar ustida joylashgan va bunda harbiy strategik maqsadlarda ham qo'l kelgan.

Qumqo'rg'on nomi 180-200 yil oldin paydo bo'lgan. Ammo Qumqo'rg'on hududidagi tarixiy-arxeologik-etnografik ilmiy tadqiqotlarga ko'ra ushbu aholi yashash joyi 2000 yillik tarixga ega va karvon yo'llarida joylashgan. Ahamoniylar, Buyuk Iskandar va Toxariston (Taxor, Taxariston va Afg'oniston Islom Respublikasi viloyatlari o'rtasida) Taxar shahri, Talikon shahri Taxor deb talaffuz qilinadi.

Til millatning urf-odatlari, ma'naviy-madaniy, diniy-ijtimoiy qarashlari yig'indisidir. O'zbek tili so'z boyliklarining ko'pligi va ularning turli ma'nolarda qo'llanishi va joy nomlarining paydo bo'lishiga hissa qo'shishi bilan ahamiyatlidir. Surxondaryoda 15 mingga yaqin toponimlar mavjud bo'lib, shulardan 1000 ga yaqini joy nomlari bilan bog'liq. Olib borilgan tadqiqot asosida Qumqo'rg'on toponimining kelib chiqish manbalari o'rganildi, mazmun-mohiyati o'zaro taqqoslandi. Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, har bir toponim ma'lum bir ilmiy-ma'naviy ahamiyatga ega. Tuman yoki boshqa

mikrotoponimlar o'z zahirida xalq, elat va qabila doirasida mazmun mohiyatga ega bo'ladi. Bu joy nomlari zahirida o'zbek xalqining tarixi, milliy urf-odatlari, dunyoqarashi va boshqa jihatlar yashirindir.

Birinchi bob bo'yicha xulosa

Toponimlar turli asrlar mevasi bo'lib, uzoq davrlar yashaydi. Geografik nomlar turli davrlar guvohi.

Geografik nomlar dunyoga keladi, yashaydi, ma'lum bir davr davomida ko'pincha shakli hamda talaffuzi o'zgaradi va nihoyat nom-nishonsiz yo'qoladi. Toponimlarning umri turlicha. Ba'zi bir toponimlar bir necha yil yoki bir necha o'n yil yashasa, boshqa bir geografik nomlar asrlar bo'yi ham tildan tilga o'taveradi. Surxondaryo toponimiyasi bir yoki bir-ikki tarixiy davrning, bir yoki ikki ijtimoiy-siyosiy voqeaning mahsuli emas. U birdan ham, bittalab ham paydo bo'lmagan. Uning paydo bo'lishi, shakllanishi, rivojlanib turishi barcha davrlarga, ijtimoiy-siyosiy shakllariyalarga daxldordir.

O'zbek tili toponimlarining xalq etimologiyasiga oid talqinlari toponimik afsona, rivoyatlarda kuzatiladi. Toponimik afsonalarda joy nomlarining bunyod etilishi tarixi, u bilan bog'liq voqea-hodisalar bayon etiladi. Qaysidir ma'noda toponimik afsonalarda ma'lum joy ob'ekti bilan bog'liq xalq etimologiyasi ham beriladi.

Toponimlar tarix va geografiyanini shuningdek tilshunoslikni o'zida birlashtiradigan bugungi o'ziga xos xususiyatli nomlardir va ular ushbu fanlar integratsiyasida ma'lum bir sabab yoki sabablar natijasida vujudga keladi.

II BOB. QUMQO'RG'ON TUMANI TOPONIMLARINING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

2.1. O'zbek toponimiyasida tasnif masalasi

Til lug'at birliklari, jumladan, toponimlarni ham tasnif etishda ularning lingvistik xususiyatlaridan kelib chiqiladi. Tadqiq etishda tasnif qilish yo'nalishini to'g'ri tanlash o'rganilayotgan obyektning asl tabiatini hamda boshqa bir qator o'ziga xosliklarini aniqlashni yengillashtiradi. Toponimlarni tasniflash borasida fikr yuritgan S.Qorayevning quyidagi qarashlari e'tiborga loyiq: "Toponim muayyan ma'noni anglatadi, toponimistlar ta'biri bilan aytganda, toponim informatsiyaga ega va u real hodisani aks ettiradi. Toponimlarning ana shu real voqealarni aks ettirishini hisobga olib, ularni qandaydir gruppalariga bo'lish kerak, albatta. Toponimlarni ana shunday klassifikatsiya qilish ularning semantik mohiyatini o'rganish ishini osonlashtiradi deb o'ylaymiz"²⁶. Umuman, tilshunoslikda toponimlar tasnifi masalasi asosiy tadqiq ob'ektlaridan biri bo'lib kelgan. Bu borada turli e'tiborga sazovor qarashlar taklif qilinganki, ularda toponimlarni tasnif qilishning eng samarali va qulay yo'llari bayon etilgan. Toponimlarni tasniflash masalasida H.Sharipov²⁷ ning olib borgan tadqiqoti e'tiborga loyiq.

Turkiy tillardan biri bo'lgan qirg'iz tili materiallari asosida tadqiq olib borgan H.Sharipov Qirg'izistondagi joy, suv va tog' nomlarini quyidagi belgilar asosida shakllangan deyish mumkin deb, ularning 1) joylardagi tabiiy geografik sharoit; 2) mazkur joylardagi tabiiy yer osti boyliklari; 3) kishilarning nomlari, ularning yashash sharoitlari; 4) hayvonlar va predmetlarning nomlari singari ko'rinishlarini qayd etgan²⁸. Muallif Janubiy Qirg'izistondagi joy nomlarining struktura jihatida bir xil emasligini, nomlar sodda, qo'shma hamda murakkab shakl va xarakterga egaligini ta'kidlab, ular turkiy tillarga xos morfologik, sintaktik va

²⁶ Qorayev S. Географик номлар маъноси. – Т.: Ўзбекистон, 1978. – Б.11.

²⁷ Шарипов Х. Жанубий Қозоғистон топонимикасидан // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1978. – 2-сон. – Б.48-52.

²⁸ Ko'rsatilgan maqola. – B.48.

morfologik-sintaktik yo'l bilan yasalganligini uqtirgan. H.Sharipov grammatik nuqtai nazardan nomlarning shakllanishini quyidagicha tasniflashni tavsiya etgan:

I. Sodda nomlar. a) tub so'zlar asosida paydo bo'lgan nomlar. Bu xil nomlar kamroq bo'lsa ham uchrab turadi. Tub so'z formasidagi toponimlar ko'pincha narsa, predmet nomlari, ba'zan esa qadimgi urug' va qabilalar nomi bilan bog'liqdek ko'rinadi; b) yasama so'zlar zamirida shakllangan nomlar. Bu tipdagi toponimlar ko'plab uchraydi, ularning xarakteri ham har xil bo'lib, turli yasovchi affiksalar yordamida paydo bo'ladi.

II. Qo'shma nomlar. 1. Sintaktik usul bilan (ikki va undan ortiq o'zakning birikuvidan) paydo bo'lgan nomlar. Bu xil nomlar materialiga (so'z turkumlariga) ko'ra: a) *ot+ot*; b) *sifat+ot*; v) *son+ot*; g) *son+ot+ot*; d) *ot+fe'l*; ye) *sifat+ot+ot*; s) *sifat+fe'l+ot*. 2. Morfologik-sintaktik usul bilan shakllangan nomlar tarkibida *ot+ot* hamda *sifat+ot*, ba'zan *ot+sifat* ishtirok etgan bo'lib, ularning o'rtasi yoki oxirida yasovchi affiks keladi.

III. Murakkab nomlar²⁹. Maqola muallifi murakkab nomlar sirasiga hozirda soddalashgan, etimologiyasi va semantikasini aniqlash qiyin bo'lgan hamda qisman qo'shma so'z ekanligi sezilib turadigan nomlarni kiritgan.

O'zbekiston toponimlarini tasnif etish borasida Z.Do'simov maqolasi alohida o'rin tutadi. Chunki mazkur maqolada toponimlarni tasnif etish masalasi ilk bor keng ko'lamda tahlilga tortilgan³⁰. Z.Do'simovning qayd etishicha, joy nomlarini leksik-semantik va grammatik tuzilishiga ko'ra tasnif qilish keng tus olgan. Olim toponimlarni leksik-semantik tasnif etishda ikkita munosabat borligini uqtirgan: birinchidan, 1) etnonimlardan vujudga kelgan toponimik nomlar; 2) onomastik nomlar (kishi otlari)dan paydo bo'lgan toponimlar; 3) toifa guruh nomlaridan paydo bo'lgan toponimlar; 4) yer tuzilishi, suv va qurilish inshootlari, o'simliklar dunyosi, aholining kasbi, turli xil voqealar-yig'inlar va shu kabilar bilan bog'liq bo'lgan toponimlar; ikkinchidan, 1) qabila nomini

²⁹ Шарипов Х. Жанубий Қозоғистон топонимикасидан // Ўзбек тили ва адабиёти. — 1978. — 2-сон. — Б.48-49.

³⁰ Дўсимов З. Топонимлар таснифи масаласига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. — 1978. — 1-сон. — Б. 17-20.

bildiruvchi toponimlar; 2) millat nomini bildiruvchi toponimlar; 3) kishilar ismiga qo'yilgan toponimlar; 4) kasb-hunarga nisbatan berilgan toponimlar; 5) predmet belgisini ifodalovchi toponimlar; 6) o'simlik (daraxt)lar nomi bilan yuritiladigan toponimlar; 7) el-yurt, vatan nomi bilan bog'langan toponimlar; 8) geografik relyefni ifodalovchi toponimlar³¹. Shuningdek, olim toponimlarni bu tipda tizimlashtirishda guruhlar orasida aniq chegara yo'q ekanligini qayd etgan hamda toponimlarni tasnif etishda tadqiqotning xarakteridan va tadqiqotchining o'z oldiga qo'ygan maqsadidan kelib chiqib, leksik-semantik printsiptan foydalanish o'rinli ekanligini uqtirgan. O'zbekiston toponimiyasining yetuk tadqiqotchilaridan biri Z.Do'simov o'zbek toponimiyasi bo'yicha T.Nafasov, L.Karimova, Sh.Qodirovalarning amalga oshirgan ishlari, qolaversa, rus olimasi A.V.Superanskayaning tasniflar borasidagi qarashlaridan kelib chiqib, toponimlarni tasniflash bo'yicha o'zining aniq taklifini bayon etgan. Bu taklif quyidagilarda namoyon bo'ladi:

Leksik-semantik tasnif.

1. Etnotoponimlar.
2. Antrotoponimlar.
3. Zootoponimlar.
4. Biotoponimlar.

Geomorfologik toponimlar.

Struktur-tipologik tasnif.

1. Affikssiz toponimlar yoki tub toponimlar.
2. Affiksal toponimlar yoki yasama toponimlar.
3. Prefiksal toponimlar.
4. Indikator (aniqlagich)li toponimlar yoki toponim-kompozitlar.
5. Birikmali toponimlar.

Xronologik tasnif.

1. Toponim-arxaizmlar.
2. Toponim-istorizmlar.

³¹ Дўсимов З. Топонимлар таснифи масаласига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1978. – 1-сон. – Б. 17.

3. Neotoponimlar³³.

Qayd etish lozimki, Z.Do'simovning mazkur tasnifi toponimlarni izchillik bilan tadqiq etishda uzoq yillardan beri asos-tayanch vazifasini o'tab kelmoqda. Chunki ushbu tasnif vositasida toponimlarning asosiy lisoniy xususiyatlari ochib berilishi mumkin.

Shuningdek, Z.Do'simovning M.Tillayeva bilan hammualliflikda yaratgan tadqiqotida³⁴ leksik-semantik jihatdan toponimlarni etnonimlardan vujudga kelgan, onomastik nomlar – kishi otlaridan paydo bo'lgan, toifa, guruh nomlaridan paydo bo'lgan, yer tuzilishi, ob'ekt va qurilish inshootlari, o'simliklar dunyosi, aholining kasbi, turli xil voqealar-yig'inlar va shu kabilar bilan bog'liq toponimlar kabilarga ajratish mumkinligini ham qayd etgan. Tilshunos olim K.Nazarov va toponimist T.Enazarovlarning uslubiy qo'llanmasi³⁵da toponimlarni tasniflash borasida yangicha yondashishni kuzatish mumkin. Bunda guruhlarning ichki bo'linishiga alohida e'tibor qaratilgan:

1. Joy nomlarining qo'llanish xususiyatiga ko'ra tasnifi: a) joy nomlarining takror qo'llanishi; b) joy nomlarida toponimik aniqlagichlarning qo'llanishi; v) qo'llanish davriga ko'ra farqlanadigan joy nomlari. 2. Joy nomlari hududga nisbatan katta-kichikligi nuqtai nazaridan tasnifi: a) makrotoponimlar; b) mikrotoponimlar. 3. Joy nomlarining tarkibiga ko'ra tasnifi: a) apellyativ nomlar; b) formantli nomlar; v) indikatorli nomlar. 4. Joy nomlarining leksik tasnifi: a) umumturkiy; b) so'g'd; v) fors-tojik; g) arab; d) mo'g'ul; ye) rus va b. 5. Joy nomlarining leksik-semantik tasnifi: a) joy nomlarining guruhlari: oykonimlar; gidronimlar va b.; b) joy nomlarining kelib chiqishi va nomlanishiga ko'ra guruhlari: etnotoponimlar; antrotoponimlar; geotoponimlar va b. 6. Joy nomlarining morfologik tasnifi: toponimlarga asos bo'lgan vositalar: o'zak va qo'shimchaga xos xususiyatlar; joy nomlarining so'z turkumlari jihatidan guruhlanishi; joy nomlarining yasallishiga ko'ra guruhlari³⁶.

³³ Dўsimов З. Топонимлар таснифи масаласига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1978. – 1-сон. – Б. 17-20.

³⁴ Дўсимов З., Тиллаева М. Топонимика асослари. – Тошкент, 2002. – Б. 12.

³⁵ Назаров К., Эназаров Т. Жой номларини йиғиш сўроқлиги. – Т.: Университет, 1995. – Б.19-24.

³⁶ Назаров К., Эназаров Т. Жой номларини йиғиш сўроқлиги. – Т.: Университет, 1995. – Б.19-24.

Tarixiy toponimlarni tasniflash borasidagi X.A.Bo'riyevaning fikrlari ham e'tiborga loyiq. Olima Toshkent shahri tarixiy toponimlari xususida so'z yuritib, ularni tasniflashda davriylik jihatiga ham e'tibor berilsa, toponimik manzara yanada aniqroq bo'lishini ta'kidlab, quyidagi tasnifni taklif etgan: a) joyning turiga ko'ra; b) mazmuni yoki ma'nosiga ko'ra. Joyning turiga ko'ra toponimlar: gidronimlar, shahar qismlarining nomlari, ma'muriy bo'linmalar va b. Toponimlarning mazmuni yoki ma'nosiga ko'ra: antropotoponimlar, geografik shart-sharoitlarni aks ettiruvchi toponimlar, ijtimoiy-xo'jalik hayoti bilan bog'liq toponimlar va b. O'z navbatida, olim har ikkala turdagi guruhlar turli jihatlarga ko'ra yana kichikroq guruhlariga bo'linadi³⁷, deya qayd etgan. Taniqli toponimist olim N.Oxunov o'zining toponimlar va ularning nomlanish xususiyatlari masalasiga bag'ishlangan tadqiqotida oykonimlar misolida quyidagi tasnifni keltirgan: 1) kishi ismining o'zi bilangina atalgan oykonimlar; 2) kishi ismi va unga qo'shilib qo'llangan titul nomidan iborat oykonimlar; 3) gidronimlar; 4) agroonimlar. Shuningdek, mazkur tasnifda urug'-qabila, xalq, elat nomlari, o'simlik, hayvon nomlari; yer qatlamining tuzilishi va tuproqning tarkibi; suvning turli sifatlari kabi o'ndan ortiq yo'nalishga ko'ra nomlangan toponimlar ajratilishi ko'rsatilgan³⁸.

Olim toponimlarni paydo bo'lgan davri bilan bog'liq xronologik tasnifga ko'ra eski va yangi nomlarga ajratib, eski nomlarga urug'-qabilachilik davri, aholining sinfiy, ijtimoiy tabaqalanishi, diniy e'tiqod, tushuncha va tasavvurlarga aloqador, o'tmishdagi katta yer egalari – feodallar, xonlar, amirlar, beklar va shu kabi amaldorlar nomi bilan bog'liq, turli xil voqea-hodisalarni bildiruvchi, o'tmishdagi amal, mansabni ifodalovchi nomlar asosida shakllangan toponimlarni kiritishni taklif etgan. Yangi nomlar – neotoponimlar sirasiga esa nisbatan keyingi davrda paydo bo'lgan nomlarni kiritgan³⁹.

³⁷ Бўриева Х.А. Тарихий топонимларнинг таснифланишига доир (Тошкент шаҳри мисолида) // “Ўзбек тилшунослиги XXI асрда” Номшуннос олим профессор Тўра Нафасов таваллудининг 70 йиллигига бағишланган илмий-назарий анжуман материаллари. – Қарши, 2008. – Б.35-37.

³⁸ Охунов Н. Топонимлар ва уларнинг номланиш хусусиятлари. – Т.: Фан, 1989. – Б.18.

³⁹ Охунов Н. Топонимлар ва уларнинг номланиш хусусиятлари. – Т.: Фан, 1989. – Б.50.

Toponimlarni tasniflash borasida K. Yusupovning qarashlari ham e'tiborga loyiq. Olim toponimlarni leksik-semantik jihatdan sakkiz ma'noviy guruhga ajratishni taklif etgan:

- 1) qabila nomini bildiruvchi toponimlar;
- 2) millat nomini bildiruvchi toponimlar;
- 3) kishilar ismiga qo'yilgan toponimlar;
- 4) kash-hunarga nisbat berilgan toponimlar;
- 5) predmet belgisini ifodalovchi toponimlar;
- 6) o'simlik (daraxt)lar nomi bilan yuritiladigan toponimlar;
- 7) el-yurt, vatan nomi bilan bog'langan toponimlar;
- 8) geografik relyefni ifodalovchi toponimlar⁴⁰.

Atoqli tilshunos S.Karimov hamda Samarqand viloyati Urgut tumani mikrotoponimiyasini tadqiq etgan S.Bo'riyevlarning monografiyasi⁴¹ da nisbatan batafsil tasnifni kuzatish mumkin. Bunda mualliflar mazmun va shakl dialektikasi, toponimlarning barcha lingvistik va ekstralingvistik qamrovi nuqtai nazaridan K.Nazarov va T.Enazarovlarning tasnifi birmuncha ma'qul ekanligi, Z.Do'simov tasnifida asosiy diqqat-e'tibor toponimlarning leksik-semantik va grammatik tuzilishiga hamda xronologiyasiga qaratilgani tufayli uni ham shu tasnif doirasida qarash mumkinligini uqtirib, toponimlarni 5 yo'nalishda tahlil etishni taklif etishgan:

1. Toponimlarning hududiy tasnifi.
2. Toponimlarning xronologik tasnifi.
3. Toponimlarning qaysi tilga mansublik jihatdan tasnifi.
4. Toponimlarning grammatik tarkibiga ko'ra tasnifi.
5. Toponimlarning leksik-semantik tasnifi⁴².

Toponimlar tasnifidagi birinchi yo'nalishga makrotoponimiya va mikrotoponimiya kiritilgan. Bunda makro va mikrotoponimiya tushunchalari chegaralari aniq belgilab berilgan. Mavjud ilmiy manbalar tahlili natijasida

⁴⁰ Юсупов К. Айрим топонимлар масаласи // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1966 – № 1. – Б. 17.

⁴¹ Каримов С.А., Бўриев С.Н. Ўзбек топонимикаси тараккиёт босқичида. – Т.: Фан, 2006. –129 б.

⁴² Каримов С.А., Бўриев С.Н. Ўзбек топонимикаси тараккиёт босқичида. – Т.: Фан, 2006. –В. 86.

chegaralari aniq belgilab berilgan. Mavjud ilmiy manbalar tahlili natijasida mualliflar mikrotoponimlar deganda, umumiy ma'noda kichik obyektlar (dar'olar, ariqlar, ko'llar, buloqlar, kanallar, quduqlar, hovuzlar, jarlar, to'g'onlar, mahallalar, guzarlar, dam olish joylari, choyxonalar, bozorlar, maktablar, mehmonxonalar, ekinzorlar, muqaddas joylar, tarixiy yodgorliklar, yo'llar, tepaliklar, tashkilot va korxonalarning nomlari) anglashilishini, joylardagi yirik geografik obyektlarning, ya'ni tumanlar va viloyatlar, shaharlar, tog' va sahrolar, cho'llar va vodiylarning nomlari makrotoponimlar hisoblanishini uqtirishgan.

Ikkinchi yo'nalishda diaxron va sinxron toponimlar, uchinchi yo'nalishda o'zbekcha, substrat va aralash toponimlar, to'rtinchi yo'nalishda sodda, qo'shma, murakkab; tub va yasama toponimlar, beshinchi yo'nalishda esa agroonim, antroponim, antropotoponim, gelonim, gidronim kabi o'ttizga yaqin atoqli ot turlari qamrab olinishi bayon etilgan⁴².

O'zni kelganda qayd etish kerakki, rus tilshunosligida toponimlarning tasniflanishi masalasini chuqur o'rgangan A.V. Superanskaya onomastik tasniflar zahirida aholi punktlarining nomlarigina chuqur tahlil etilib, asosiy e'tibor topoasoslar va ularning tarixiy ildizlarini o'rganishga qaratilganligini qayd etgan. Olima nomlarning lingvistik va ekstralingvistik tabiatli bo'lishini nazarda tutib, quyidagi tasnifni taklif etgan:

1. Nomlarning nomlanayotgan obyekt bilan aloqadorligiga ko'ra tasnifi. 2. Tabiiy paydo bo'lgan yoki sun'iy yaratilgan nomlar tasnifi. Bu tasnif nomlarning rasmiy va norasmiy qo'llanishi bilan uzviy bog'liq. 3. "Mikro" va "makro" yo'nalishdagi tasnif. 4. Nomlarning struktur tasnifi. 5. Xronologik tasnif. 6. Nomlanish motivlari va etimologiya nuqtai nazaridan tasnif. 7. Ifodalangan tushunchalarning qamrovi nuqtai nazaridan tasnif. 8. Til va nutq munosabati bilan aloqador tasnif. 9. Uslubiy va estetik tasnif⁴³. Yuqorida bayon etilganlardan ma'lum bo'ladiki, tadqiqotchilar toponimlarni tasniflashda turli-tuman jihatlarga

⁴² Ko'rsatilgan asar. – B. 87.

⁴³ Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973. – С. 159.

ularning paydo bo'lish motivatsiyalari, hajmi, ko'lami, paydo bo'lishning ijtimoiy-maishiy sabablari, tarix, geografiya fanlari va boshqa omillar hal qiluvchi rol o'ynagan. Biz Qumqo'rg'on tumani mikrotoponimlarini tadqiq etishda o'zining nisbatan mukammalligi bilan ajralib turadigan Z.Do'simov, S.Karimov va S.Bo'riyev, K.Nazarov va T.Enazarov kabi olimlarning tasniflariga tayanamiz. Bu sohada izlanish olib borgan yana bir tadqiqotchi N.Adizova toponimlar tasnifini quyidagicha amalga oshirishni taklif etadi⁴⁵:

Hududiy: makrotoponimiya va mikrotoponimiya. Bunda tadqiq etilayotgan hududning ko'lami, hajmi nazarda tutiladi.

Xronologik: toponimlarning vaqt, davr bilan bog'liq xususiyatlari o'rganiladi.

Ma'noviy: leksik-semantik tasnifda toponimlarning ma'noviy va etimologik jihatlari qamrab olinadi.

Morfem: toponimlarning tarkibi, undagi asosning shakli va qo'shimchalarning mavjudligi hamda vazifasi tadqiq etiladi.

Grammatik tarkib: toponimlar tarkibida qanday so'z turkumlariga oid birliklarning mavjudligi tahlil qilinadi.

Yasalish: toponimlarning yasalishi bilan bog'liq holatlar: tub yoki yasama ekanligi, yasalishning usullari o'rganiladi.

Yuqorida berilgan tasniflarni o'rganib, ko'rib chiqish shuni ko'rsatdiki, toponimlarni tadqiq etishda keng manbalarga, materiallarga asoslanish kerak bo'ladi.

2.2. Qumqo'rg'on mikrotoponimlarining leksik xususiyatlari

Geografik nomlar tarixiy kategoriya bo'lib, ularning paydo bo'lishi va o'zgarishi jamiyatning tarixiy taraqqiyoti bilan bog'liqdir ⁴⁶. Har bir geografik nom leksikaning elementi, u aktiv yoki passiv darajada lug'at tarkibiga kiradi. Geografik nomlarni sinchiklab to'plash, o'rganish va tadqiq qilish geograflar,

⁴⁵ Адизова Н.Б. Бухоро тумани микротопонимларининг лексик-семантик тадқиқи. Филол.фан.бўйича фалс.док. (PhD) дисс. – Бухоро, 2021. – Б.6.

⁴⁶ Мурзаев Э.Н. Основные направлений топонимических исследований. «Принципы топонимики». М., 1964, стр. 23.

tarixchilar, arxeologlar va etnograflar zimmasiga, avvalo, tilshunoslar zimmasiga yuklatiladi⁴⁶.

Geografik atamalar kishilik jamiyatining dastlabki paytlaridan boshlab joy, o'rin va obyekt nomi sifatida qo'llana boshlagan. Ibtidoiy jamoa davrida ovchilik bilan hayot kechirgan kishilar jamoasi bugun ov qilingan joyini kechagidan farqlashda, ajratishda obyektning belgisiga qarab nomlaganlar va shu belgi obyektning doimiy nomi bo'lib qolgan. Demak, atama obyekt belgilarini farqlash uchun xizmat qilgan. Bunday hollarda *ko'pincha g'or, tepa, qoya, tog', jar, jilg'a, dovon, cho'qqi, qir, bel, sirt, kam, kamar, cho'l, sahro, dasht, dara, adir, o'tloq, yaylov, dala, maydon, qo'tal, bet, buloq, dahna, zov, o'r, qat, daryo, ko'l, hovuz, qo'ton, chashma, guzar, kechik, soy, arna* kabi geografik atamalar obyektning belgi-xususiyatlariga qarab o'zlariga aniqlovchi qo'shib birikmali va qo'shma toponimlarni tashkil etgan. Bu tipdagi geografik atamalar ko'pincha mikrotoponimlar guruhiga kiradi.

Ko'pchilik xalq ommasiga tanilmagan, siyosiy, iqtisodiy va tabiiy xaritalarda ko'rsatilmagan, faqat ma'lum obyekt hududidagi mahalliy tillarda geografik nom sifatida qo'llanadigan va obyektidagi hamma kishilar uchun atama komponentlaridagi so'zlarning leksik ma'nosi tushunarli bo'lgan nomlar mikrotoponimlar hisoblanadi. Mikrotoponimlar tilda uzoq yashamaydi, u shakliy formasini tez o'zgartiradi, ba'zan umuman unutiladi. Masalan, Surxondaryo viloyatining barcha hududlarida sobiq sovet davrida mavjud bo'lgan mikrotoponimlar, mustaqillik davriga kelib, yangi yerlar o'zlashtirilishi va xo'jaliklarning boshqa obyektlarga almashinishi natijasida ba'zi mikrotoponimlardan boshqasi unutilgan, yangi nomlar bilan atala boshlangan. Mikrotoponimlar ham makrotoponimlar singari o'tmish xalqlar tili va tarixidan guvohlik beruvchi qimmatbaho manba hisoblanadi. Shuning uchun ham joy nomlarini o'z vaqtida yozib olish va o'rganish muhim vazifalardan biridir.

Mikrotoponimlar atqli otlarga nisbatan turdosh otlarga yaqin turadi,

⁴⁶ Е.М. Поспелов, Географические источники топонимического исследования. «Питания ономастика». Киев, 1965, стр. 61.

chunki turdosh otdan atoqli otga to'liq o'lmagan, ya'ni obyekt nomini bildirishga o'tish arafasida turadi ⁴⁷.

Mikrotoponimlarning leksik-semantik, etimologik belgisini tezda tushunish mumkin. U biror obyektning belgisini bildirib sifatga yaqin turadi. Vaqt o'tishi bilan takomillashib, ixchamlashib, leksik ma'nosidan uzoqlasha boradi va otlashadi. Mikrotoponimlar bir til fakti, bir xalq ijodining mahsuli hisoblanadi ⁴⁸. Shuning uchun ham mikrotoponimlar ma'lum davr kishilarining mashg'ulotini, obyektning tabiiy boyligini jonivorlar dunyosini o'rganishda qimmatli manba hisoblanadi. Mikrotoponimlar haqidagi nazariy fikrlarga asoslanib, uning o'ziga xos xarakterli belgi-xususiyatlarini quyidagi guruhlariga bo'lib ko'rsatish mumkin:

1. Mikrotoponimlarni makrotoponimlardan ajaratib, ular o'rtasiga chegara qo'yib bo'lmaydi. Toponimikaning hamma sohalariga oid eng kichik obyekt nomlari mikrotoponimlarning tekshirish obyekti hisoblanadi.

2. Mikrotoponimlar ma'lum obyekt hududidagi kishilargagina aniq bo'lib, shu kishilar tilida qo'llaniladi. U hali siyosiy, iqtisodiy va tabiiy xaritadan o'rin olmagan.

3. Mikrotoponimlar tuzilishiga ko'ra sodda, qo'shma so'z va gap shaklida bo'lib, fonetik, grammatik va intonatsion jihatdan to'la shakllanib yetmagan.

4. Mikrotoponimlar turli so'z turkumlaridan, ko'pincha, sifat bilan ifodalanadi. Shakllanish jihatidan turdosh otdan atoqli otga o'tish jarayonida bo'ladi.

5. Mikrotoponimlarning leksik-semantik, etimologik ma'nosini tezda to'g'ri, aniq belgilash mumkin. Chunki, o'rganilayotgan zamon tili materiali asosida paydo bo'lgan.

6. Mikrotoponimlarning yuzaga kelishida geografik atamalar, toponimlarning takrorlanishi, obyektning belgi-xususiyatlari va turli voqea-hodisalari asos bo'ladi.

⁴⁷ В.А. Никонов. Научное значение микропонимы. «Микропонимия». Изд. МГУ, стр. 7.

⁴⁸ А.В. Суперанская. Микропонимия и их отличий от собственно топонимики. «Микропонимия». Изд. МГУ. 1967, стр. 37.

7. Mikrotoponimlar ko'pincha shaxs yoki predmetga qarashlilikni bildiradi.
8. Mikrotoponimlar tez-tez almashinib, ba'zan butunlay unutiladi.
9. Mikrotoponimlar obyektlarni boshqa kishilar tomonidan qayta nomlash, yangidan o'zlashtirilishi tufayli obektlar nomi vujudga keladi.
10. Mikrotoponimlar ham ma'lum bir zamon tarixini o'rganishda bebaho manbadir.

Vaqtning o'tishi, jamiyatning tarixiy taraqqiyoti va til qatlamlarining rivojlanishi tufayli, geografik atamalar asta-sekin o'zining dastlabki leksik ma'nosidan uzoqlashib, shakliy va fonetik o'zgarishlarga uchraydi. Demak, bundan ming yillar avval urug', qabila va elatlar tomonidan atalgan nomlar tildan-tilga, eldan-elga o'tishi natijasida uning dastlabki leksik ma'nosi hozirgi paytda tilda unutilgan. Bu esa geografik nomlarni tadqiq qiluvchi har bir ilmiy xodimdan geografiya, tarix, tilshunoslik va toponimika fanini puxta bilishni, til tarixi nuqtai nazaridan tahlil qilishni va uning dastlabki leksik ma'nosini tiklashni talab etadi. Qumqo'rg'on tumani mikrotoponimlarini leksik-semantik tahlil qilishda, asosan, kishilik jamiyatining ijtimoiy ishlab chiqarish faoliyati, madaniyati, atalish davri, o'sha davr tili bilan bog'liq ravishda tadqiq qilish kuzatilgan maqsadning to'g'ri va izchil bo'lishiga yaqindan yordam beradi. Chunki, har bir geografik atama kishilik jamiyatining tarixiy taraqqiyotini, jamiyat bosqichining belgi-xususiyatini, kasbini, urug', qabila, elatlarning tarixiy almashinish jarayonini boshqa xalqlar bilan iqtisodiy, madaniy aloqasini o'zida aks ettiradi. Ma'lum obyektida yashagan urug', qabila va elatlarning ijtimoiy turmush va mehnat faoliyatidan xabar beradi.

Qumqo'rg'on mikrotoponimlari obyekt tili materiallari asosida tarkib topgan turli davr leksikasining mahsulidir. Shunga ko'ra toponimlarni leksik-semantik, struktural guruhlarga bo'lib o'rganish, tasnif qilish toponimik qatlamlarni aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

2.3. Qumqo'rg'on tumani mikrotoponimlarining semantik xususiyati

Qumqo'rg'on tumani mikrotoponimlarini leksik-semantik tasnif qilishda toponimika fanining ravnaqi va yuksalishiga katta hissa qo'shgan toponimist

olimlarning ishlariga asoslanib tekshirilayotgan obyekt hududidagi atamalarning spetsifik xususiyatlarini hisobga olgan holda quyidagi guruhlariga bo'lib ko'rsatamiz. Etnik belgi asosida yaratilgan mikrotoponimlar. Etnik atamalar ham tarixiy jarayon bo'lib, ko'chmanchi, yarim ko'chmanchi va o'troq turkiy urug', qabila va xalqlarning dastlabki atamaları ibtidoiy jamoa davridan yuzaga kela boshlagan. Ya'ni, etnik nom bildiruvchi so'zlar tuzilishi jihatidan sodda, tilda ishlatilishi jihatidan eng qadimiydir. Urug', qabila va oilaga mansub uyushmalarning birinchisini ikkinchisidan ajratib, farqlab ko'rsatish uchun shu urug' qabila va oila boshliqlarining ismi, laqabi asosida paydo bo'lgan. Urug' va qabila nomlari keyinchalik toponimiyada ham aks etgan. Ularning yashagan joylari va u yoki bu urug', qabilaga qarashli obyektlar shu urug', qabila nomlari bilan atalgan. Etnik belgilar nomi bilan ataluvchi toponimlar urug' va qabilachilik davridan boshlab paydo bo'la boshlagan va keyinchalik ham davom etgan tarixiy jarayondir. Yig'ilgan materiallarga asosan genetik jihatdan turkiy urug', qabila, xalq va millat kabi etnik belgilar paydo bo'lgan. Qumqo'rg'on tumani hududida turli sabablarga ko'ra har xil guruhlar, elatlar, xalqlar hayot kechirganlar. Uzoq yillarning o'tishi, ularning aralashib, chatishib ketishi natijasida guruh, elat va xalqlar ba'zan qaysi guruh vakili ekanligini unutadi. Ammo ularning nomi bilan ataluvchi antroponimlar, etnonimlar va mikrotoponimlar tilda saqlanib qolgan.

Kishilarning ismi asosida paydo bo'lgan mikrotoponimlar.

Kishilarning ismi asosida paydo bo'lgan geografik atamalar Qumqo'rg'on tumani hududida salmoqli o'rinni egallaydi. Antroponimlar (kishi ismlari) turli davrlarda har-xil shart-sharoitlarga muvofiq obyekt nomiga o'tib, tilda qadimdan geografik atama sifatida qo'llanib kelmoqda. Kishilarning ismi asosida paydo bo'lgan ko'pchilik geografik nomlar obyektning shaxsga qarashliligini yoki obyektga birinchi bo'lib ko'chib kelgan, o'zlashtirgan kishi ismi asosida paydo bo'lgan. Shuningdek geografik atamalar, tarixiy, afsonaviy, diniy shaxslarning ismlari, boy yirik yer egalarining hamda mahalliy hukmdorlarning nomlari asosida paydo bo'lgan. Bular quyidagilar: 2) tarixiy shaxslar nomiga nisbatan etib yaratilgan mikrotoponimlar:

MAKEDON KO'PRIGI – "Surxon" QFY hududida, Qumqo'rg'on tumani chegarasida Makedon qishlog'i hamda tarixiy yodgorlik – shunday nomli ko'prik bor. Ushbu ko'prikni (aslida akveduk, ya'ni suv o'tkazuvchi inshoot) mashhur yunon sarkardasi Aleksandr Makedonskiy nomi bilan bog'lashadi. Aslida bu ko'prikning Aleksandr Makedonskiyga aloqasi yo'q. Qadimshunos olimlarning ma'lumotiga qaraganda, Bandixonsoy ustiga qurilgan ushbu ko'prik "Rum qaysari" davridan XIX asr keyin, shayboniylar sulolasidan bo'lmish Abdullaxon II davrida, 1557-1598 yillar oralig'ida qurilgan. Ko'prik dastlab 1880- yilda A.F.Kostenko tomonidan qayd etiladi. Keyinchalik, B.N.Kastalskiy, D.D.Bukinich, E.V.Rtveladze va Z.A.Hakimovlar uni har tomonlama sinchiklab o'rganganlar. Tadqiqotlarga ko'ra bu ko'prikni Abdullaxon o'z otasi Iskandarxon sharafiga "Iskandar ko'prigi" deb atagan edi. Ammo Iskandar Makedonskiyning shuhrati barcha Iskandarlarni o'z "soyasida" qoldirganligi sababli xalq Iskandar deganda A.Makedonskiyni tushunib, shu nom bilan atab kelishgan. Ko'prikning yonidagi qishloq ham shunday nom olgan. Shuni ta'kidlab o'tish kerakki, o'z vaqtida, yani XVI asrda ushbu ko'prik juda muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Kengligi 20, balandligi 10, umumiy uzunligi 70 metr bo'lgan ko'prik Termiz bilan Chag'oniyon (Denov) va Hisorning karvon yo'llarini o'z vaqtida bog'lab turuvchi muhim inshoot bo'lgan.

Diniy shaxslar ismi va laqabi asosida yaratilgan mikrotoponimlar:

MIR SAYYID VALI MAQBARASI – Qumqo'rg'on tumani, Jaloyir qishlog'ining g'arbida joylashgan. Mir Sayyid Vali Termiz sayyidlari sulolasining asoschisi Hasan al-Amir avlodlaridan (Qarang: Sulton Saodat). Maqbara bir necha davrda alohida-alohida bir-birining yonboshidan qurilgan jamlanmadir. Uni 1992-yilda Sh.Safarov o'rgangan. Maqbara devori qalin paxsadan tiklangan, uning ustiga xom g'ishtdan gumbaz o'rnatilgan. Maqbara eshigi sharqqa qaratilgan. Keyinchalik maqbaraning shimoliy tomonida masjid va xo'jalik xonasi, ularning old tomonida ayvon qurilgan. Maqbara o'qi shimoldan janubga yo'naltirilgan. Masjid, xo'jalik xonasi va ayvon usti oddiy usulda yog'och bilan yopilgan. Yillar o'tishi bilan go'rxona gumbazi yemirilgan. 1950-

yillarning oxirlarida mahalliy aholi kuchi bilan gumbaz ta'mirlangan. 1980 yillar oxirlarida ayvon oddiy yog'och bilan eniga kengaytirilgan.

BOBOLOCHIN – Qumqo'rg'on tumanidagi qishloq nomi. Qishloq xurosonlik mashhur mashoyix Bobolochinning ismidan nom olgan. Uning qabri qadimgi Darzangi shahri sharqida (Surxondaryoning chap sohili) taxminan ikki kilometrcha bo'lgan masofada Surxondaryo va Kakaydi kanali orasidagi uchburchakda joylashgan. 1992 yilda Jaloyir qishlog'i masjidi imomi Umid Maxsum o'g'li Muhammad eski o'zbek yozuvidagi "Kitobi Hikmat Xoja Ahmad Yassaviy" (112-bet, o'rta sahifa)dan marhum o'lkashunos olim Shoniyoz Safarovga o'qib bergan ma'lumotiga ko'ra, hazrati Bobolochin Xuroson o'lkasidan kelgan bo'lib, qayir yuqorisida yashagan. Qabri Mingtut manzilidan ikki chaqirimcha yuqorida, ikki daryo oralig'ida joylashgan. Qabr ustiga yoqut toshdan qilingan qabr toshi o'rnatilgan. Rivoyatga ko'ra, Bobolochin Xuroson va uning tevarak-atrofidagi eng yirik mashoyixlaridan hisoblangan. Ahmad Yassaviyning yetishib chiqqanligini eshitib, u bilan bahslashish uchun Turkistonga kelgan. Bahsda yengilib, Ahmad Yassaviy bilimiga tan bergan. Uni murshid (pir) deb tutinadi. Ahmad Yassaviyning buyrug'iga asosan u Mingtutga keladi va o'z pirining ta'limotini bu yerliklarga joriy qilish bilan shug'ullanadi. Qadimgi Mingtut hozir ham o'z nomini saqlab kelmoqda. O'rta asrlarda u yirik manzil bo'lgan bo'lsa, XX asrning boshlaridan ekinzorga aylantirilgan. Bobolochinning qabri ikki daryo oralig'ida deyilishiga qadimda Surxondaryo va Bandixonsoy suvi hozirgisiga qaraganda birmuncha quyiroqda quyilishgan, yoxud hozirgi Kakaydi kanali qadimiy bo'lib, uni daryo atab, Bobolochin qabri ikki daryo oralig'ida deb qayd etilgan. Bobolochin qabridan sharq (jar usti)da uning bir yarim gektarli bog'i va hovlisi, jar labida uning yerdan o'yib yasalgan hujra (chillaxona)si bo'lgan. Bu g'or mahalliy aholi orasida Bobolochin hujrasi deb nom olgan. Bobolochin boboning vasiyatiga ko'ra, u ikki daryo oralig'idagi o'zi tirikligida ko'rsatgan joyda dafn etilgan. Qabri ustiga uch metrcha balandlikdagi ehrom (piramida) shaklidagi yoqut tosh o'rnatilgan. Yodgorlikning 1938 –1939 yillarda ham bo'lganligini Umid Maxsum (imom Muhammadning

otasi) o'z farzandlariga aytgan. Bobolochin qabri bir kechada nobud bo'lgan. Sel yuvib ketganmi yoki odamlar tashib ketganmi noma'lum. Izi topilmagan. Yillar o'tishi bilan mahalliy aholi go'ring qadimiy joyi (taxminiy) o'rniga oddiy go'r shaklida belgi ko'targan. Bu joy muqaddas sanaladi. Bobolochin (Bobomochin) haqida Ahmad Yassaviyning "Hikmatlar" asarida to'liq ma'lumot berilgan.

Obyektlardagi suvning xarakteri turli xil belgisiga nisbat etib yaratilgan mikrotoponimlar. Bu tip nomlarga asosan, suvning rangi, ta'miga asos qilib olingan nomlar, suvning turli xil holatlariga, ba'zan boshqa belgilariga nisbat berib yaratilgan nomlar kiradi:

OQSUV – Qumqo'rg'on tumanidagi soy. Odatda O'rta Osiyo toponimiyasida Qqsuv, Qqdaryo singari daryolar baland tog'lardan boshlanadigan, erigan qor va muz suvlari bilan to'yinadigan, yozda qurimaydigan, oqish, bo'tana rangdagi daryolarga nisbatan ishlatiladi. Qqsuv yoki Qqdaryo asosan Qorasuv va Qoradaryo gidronimlarining atrofida bo'ladi. Masalan, Zarafshon daryosi Samarqand viloyatida ikki tarmoq: Qqdaryo va Qoradaryoga bo'linadi. O'rtadagi joy Miyonko'l deyiladi. Qqdaryoning suvi ko'proq, Qoradaryoning suvi kamroq. Qqsuvning suvi Qorasuvga nisbatan ko'proq. Ana shu belgilarga qiyoslanib nomlangan. Demak, Qqsuv: 1. Qor suvlari bilan to'yinadigan, tog'ning yuksak cho'qqilaridan boshlanadigan soy, daryo; 2. Doimo oqib turuvchi daryo. 3. Bo'tana suv, oqish rangdagi suv; 4. Sersuv, tezoqar daryo. 5. Daryo yoki yirik anhor (ariq, kanal, band) yonidagi aholi markazlari degan ma'nolarni anglatadi. Oq o'zagi kanal ma'nosida ishlatilganda, uning suvi doimiy bo'lishiga ishoradir. Masalan, Qqariq – qurimaydigan, suvi doimiy bo'lib turadigan ariq.

SOVUQBULOQ – Qumqo'rg'onidagi buloq nomi. Suvi nihoyatda sovuqligidan shunday nom olgan. Bog'lidaradagi Sovuqbuloq suvini ichgan odam tez-tez harakat qilishi, aslo yotmasligi lozim. Aks holda, og'ir kasal bo'lib qolishi mumkin.

ARNALI – Qumqo'rg'on tumanidagi tabiiy joy nomlariga oid qadimiy atama. Ayrim joylarda *ornali*, *onnali* deb talaffuz etiladi. Asli gidronim. Uning

o'zagida *arna/orna* so'zi yotadi. Qadimgi turkiycha *arna* – kanal, qirg'izcha *arasan* – “iliq buloq”; turkiy tillardan tashqarida, buryatcha *arshaan* – “muqaddas, issiq, shifobaxsh suv, buloq”, G'arbiy Osiyoda yashagan qadimgi xurriy tilida *arinni* – “buloq”. T.Nafasovning ta'kidlashicha, *arna/anna(q)* so'zining Qashqa-Surxon vohasidagi ma'nolari – kichkina, kengligi 3-4 metr keladigan uzun soy (Chiroqchida), suv, sel yuvib ketgan joy, chuqurlik; kichik jar; yer haydash natijasida hosil bo'lgan keraksiz ariqcha va marzalar. Umuman, *arna/anna/orna/onna* – tog' va adirda joylashgan qishloqlar aholisi nutqiga xos bo'lib, umumiy ma'no – suv oqimidan hosil bo'lgan jarsimon o'yiqlik. Xorazm shevalarida – katta ariq, magistral kanal. *Arnali* – kanal, kichik jarli joy. Qumqo'rg'on tumani joy nomlari tarkibida yuqoridagi mikrotoponimlardan tashqari turli xil belgi, voqea-hodisalar, ijtimoiy-siyosiy jarayonlar asosida hosil bo'lgan joy nomlari ham mavjud. Ayrim sobiq ittifoq davriga aloqador nomlarga mustaqillik sharofati tufayli, yangi nomlar berildi va tilimizda “istiqlol davri” mikrotoponimlari ham vujudga kela boshladi. Bu kabi mikrotoponimlarni tadqiq qilish tilshunoslarimiz oldida turgan muhim vazifalardan biridir. Qumqo'rg'on tumani joy nomlarining leksik-semantik tahlili shuni ko'rsatadiki, geografik atamalar tilning grammatik qonuniyatlariga muvofiq shakllanib, har bir nom shu obyektning turli belgi-xususiyatlari asosida xalqlarning ijtimoiy faoliyati, etnik tarkibi va ob'ektdagi boy tarixiy voqea-hodisalar asosida yaratilgan. Ya'ni, joy nomlari xalqlar tarixini, tilini o'zida aks ettirib kelgan. Bu esa tarixiy manbalar kam bo'lgan o'lkaning o'tmish tarixini, o'lka xalqlari tilini o'rganishda muhim manbalaridan biri ekanligidan darak beradi.

Qumqo'rg'on tumanidagi etnotoponim va etnonimlar. Qumqo'rg'on tumani hududida ko'plab obyektlarning nomi urug' va urug' guruhlari asosida paydo bo'lgan. Bu tipdagi joy nomlari shu urug' va urug' to'dalarining yashaganligidan yoki obyektning qarashliligidan darak beradi. Ularga namuna sifatida quyidagilarni ko'rsatamiz:

DO'RMONTEPA – Qumqo'rg'on tumanidagi tepa, qo'rg'on. Do'rmon – qadimgi turkiy qabila nomi. “Mo'g'ullarning yashirin tarixi” da yozilishicha,

...ning asoschisi Duva Soxor bo'lib, to'rtta o'g'li bo'lgan. Ana shu o'g'ildan do'rmon (*mo'g'ulcha durbed: dur – "to'rt", bed (bod, bodun) – "qarg', qabila"*) urug'i tashkil topgan. Lubsan Danzanning "Altin tobchi"

... Duva Soxor o'g'illarining ismi keltiriladi. Bular: Donoy, Dokshin, Emneg

... degdir. Do'rmon – "to'rt kishi", "to'rt odamning urug'i" dir. Do'rmonlar

XVIII asrlarda O'rta Osiyo tarixida muhim rol o'ynagan qabila

... Noja Samandar Termiziy Buxoro xonligida Muhammadbek

... Muhammad Rahimbek do'rmon singari beklar bo'lganligini qayd etadi.

Do'rmonlar mashhur sarkarda Mahmudbiy otaliq qo'shinining asosiy kuchini

... tashkil etgan. XVI – XVIII asrlarda Qabodiyon – do'rmonlarning yurti bo'lgan.

XVI Mayev: "Vaxsh qirg'oqlari sari – qatag'onlar va do'rmonlarning manzillari

... qallangan. Bu manzillar hatto alohida nomga ega ham emas. Aholi ularni

... nom bilan Lag'mon deb atashadi", – deb yozadi. O'zbekistonda do'rmon

... bilan ataluvchi ko'pgina joy nomlari mavjud. Do'rmontepa – "do'rmon

... ga tegishli tepa" demakdir.

QO'NG'IROT – Qumqo'rg'on tumanidagi qishloq nomi. Qo'ng'iro't –

etnonim. O'zbek, qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq xalqlari tarkibidagi qabila.

Mo'g'ulcha *xongirat*. Qo'ng'ir so'zining rang bildiruvchi "qo'ng'ir" so'ziga

... yo'q. Qo'ng'ir mo'g'ulcha *xun kerey* ("qora qarg'a", "qarg'a kishi")

so'zlaridan tashkil topgan. So'z oxiridagi -r affiksi kishilar jamligini, jamoani

bildirgan: *xun+kerey+r>xunkerey>xunkirat>qo'ngirat>qo'ng'irat*.

Kerey qarg'a – qadimgi turkiy va mo'g'ul xalqlarida totem, muqaddas

jonzor sanalgan. Shu tariqa urug', qabila nomi yuzaga kelgan.

QORAQASMOQ – Qoraqasmoq – etnonim. Qashqa-Surxon

qo'ng'irotlari voxtang'ali bo'limidagi 16 urug'ning biri – *qrag'asmoq* –

qoraqasmoq. Aholining urug'iga nisbat etilib qishloq nom olgan.

QORABURA – Qumqo'rg'on tumanidagi qishloq nomi. Qorabura – urug'

nomi. Surxondaryo qo'ng'irotlari *qanjig'ali* bo'limining urug'i. Qadimgi turkiy

tilda *bug'ra* – *erkak tuya*. Bug'raxon – XI asr turk hoqonlaridan biri. *Bug'ra*

Qarahaqan– Xoqoniya shoxlaridan birining ismi. *Bug'ra-buvra-bura* – totem,

muqaddas sanalgan hayvon. Totem urug' nomiga, urug' nomi esa oykonimga aylangan. Etnonimiyada qora – ulug', buyuk; qudratli; kuchli; katta.

QIYG' OCHLI – Qumqo'rg'onidagi qadimiy qishloq nomi. Qiyg'ochli – urug' nomi. Qo'ng'irotlarning *vaxtamg'ali* bo'limi tarkibidagi 16 urug'ning biri. Ba'zi qipchoq shevalarida qaldirg'ochning bir turi – *qiyg'och*. Urug' nomiga totem – sig'iniladigan parranda asos bo'lgan. Urug'iga qarab qishloq nomlangan.

OCHAMAYLI – Qumqo'rg'on tumanidagi joy. Ochamayli – etnonim. *Achamayli, achimayli, ochamayli* shakllarida uchraydi. Samarqand viloyati, Bulung'ur, Urgut tumanlari, Toshkentning Bekobod, Bo'ka tumanlarida, Qashqadaryoning Kitob tumanida, Qoraqalpog'istonning Kegayli tumanida Achamayli qishloqlari bor. Ochamayli – qo'ng'irotlarning *vaxtamg'ali* bo'limining bir urug'i. Qoraqalpoqlarda *ashamayli* deb ataladi. S.Qorayevning izohlashicha, ho'kiz yoki qo'tosga uriladigan egar yoyinki bolalar minishi uchun mo'ljallangan egar ochamay (achamay) deyilgan. Achamayli (ochamayli) "egarli", "tamg'asi egar shaklidagi urug'" demakdir.

KO'RTO'G'AY – Qumqo'rg'on tumanidagi joy, paxta maydoni. Ko'rto'g'ay – Surxon vohasidagi yashovchi qo'ng'irotlarning *qanjig'ali* bo'limidagi urug'. Qamish va turli butalar zich o'sgan, hayvon va odam yurish qiyin bo'lgan to'qayni ko'rto'qay deb atashadi. Shunday joylarda yashagan kishilar guruhi ko'rto'qay/ko'rto'g'ay nomini olgan. Etnonim asosida joy nomi kelib chiqqan.

JALOYIR – Qumqo'rg'on tumanidagi qishloq. Qadimgi Darzangi shahri yonida vujudga kelgan. Jaloyir – o'tmishda yirik turkiy tilli qabila. Rashiddinning ma'lumotiga ko'ra, jaloyirlar ko'p sonli qabila bo'lib, *jat, tukaraun, kunksaut, kumsaut, uyat, nilkan, kurkin, tulangit, turi, shankut* urug'lariga bo'lingan. Ayrim tarixchilar jaloyirlarni mo'g'ul qabilasi sifatida qayd etishadi. Rashiddinning yozishicha, chingiziylar davriga kelib ko'plab qabilalar o'zlarini mo'g'ul deb hisoblashgan, lekin o'tmishda ular turk bo'lib, mo'g'ul nomini pisand ham qilishmagan. Mazkur turk qabilalariga *jaloyirlar, sunitlar, tatarlar, merkitlar, targutlar, oyratlar, bargutlar, korilar, tulaslar,*

nomatlar, bulagachinlar, keremuchinlar, urasutlar, telengutlar, kushtemilar, uryankatlar, kurkan, sakaitlar, naymanlar, keraitlar, ongutlar va boshqalar kirgan. Tashqi qiyofasi, laqabi, udumlari va o'zini tutishi ko'p jihatdan bir-biriga o'xshaganligi uchun mo'g'ullar orasida o'sgan *nangyas, uyg'ur, qipchoq, turkman, qarluq, xalach, barcha asirlar* va *tojik* xalqlari ham o'zlarini mo'g'ul deb atashgan.

XIII – XIV asrlarda jaloyirlar asosan Ohangaron vodiysi va Xo'jandda o'rnatilib oldilar. XIV asr o'rtalarida Xo'jand hokimi Boyazid Jaloyir bo'lgan. Bundan tashqari, XIII asr davomida jaloyirlarning katta guruhi Iroq va Ozarbayjonga ko'chib o'tib, mustaqil jaloyiriylar davlatiga asos soldilar.

Amir Temurning qaramog'idagi qirq aymoqdan 12 tasiga tamg'a berilgan bo'lib, bular xos navkarlar qatoriga kiritilgan edi. Ular orasida jaloyirlar ham bo'lgan. Amir Temurning farmoni bilan Jaloir ulusidan To'q Temur va Sher Bahrom sakkizinchi va to'qqizinchi amir tayinlangan. Bulardan yigirma kishi yuzboshi va o'nboshi etib belgilangan. Shayboniylar va ashtarxoniylar davrida ham ular katta nufuzga ega edilar. Xususan, Buxoro xoni Abdullaxonning (1583 – 1598) Hirotga yurishi vaqtida Tanishbiy otaliq, Subxonqulixon davrida (1681 – 1702) esa Termiziy bek jaloyir ismli sarkardalar tilga olinadi. XVIII – XIX asrlarda Turkistonda yashovchi jaloyirlar *o'zbek, qozoq, qirg'iz* va *qoraqalpoq* xalqlari tarkibiga kirdilar. O'zbek jaloyirlari ikki asosiy guruh – *qaychili* va *bolg'ali* urug'lariga hamda *qarg'ali, boshqird, qorabdal, qorako'li, qorachopon, chuvuldoq, jastaban* va shu singari mayda urug' bo'linmalaridan tarkib topgan. Qozoq jaloyirlari *sirmonoq, oriqtinim, boychegir, qaychili, sigirchi, bolg'ali, kuchuk, qorachopon, andas, qalpas, mirza, o'roqli, oqbo'yim* urug'lariga; qirg'iz jaloyirlari esa *kichik, mang'itay, supatay* urug'laridan tashkil topgan.

QANJIG'ALI – Qanjig'ali – o'zbek urug'laridan biri. Qo'ng'irotlarning besh bo'limidan biri – qanjig'ali, u 14 urug'dan iborat. *Xonjig'ali* deb ham ataladi. Qanjig'ali – umumturkiy qipchoq etnonimi. Qanjig'alilar XIII – XVII asrlarda qipchoq konfederatsiyasiga kirgan. Ular Dashti Qipchoqning sharqiy qismida (Volganing sharqida) yashagan. Qipchoq ittifoqining bo'linib ketishidan so'ng

turli turkiy xalqlar, jumladan, o'zbeklarning turli qabilalari (*yuz, xitoy, qalpchoq, qo'ng'iroq, saroy*) tarkibiga qo'shilib ketgan. Qoraqalpqlarning o'rta juzida *qanjig'ali* urug'i qayd etilgan. Etnonimning tarkibi *qan + jig'a + li*. *Qan* – xon; *hukmdor, hokim*. *Jig'a* – bosh kiyim ustiga taqilib, yuksak lavozim egasi ekanligini bildiruvchi belgi; *bayroq, qadimda arava, qora uy ustiga taqilgan tug' – lattali nishon*. - *li* affiksi mavjudlikni bildirgan.

QARG'ALI – Qumqo'rg'onda yashovchi urug'. Surxondaryo qo'ng'irotlari *qanjig'ali* bo'limi *qorag'ursoq* urug'ining bir tarmog'i – *qarg'a*. Surxon volasi juzlarini *jilontamg'ali* bo'limining *qarg'a* degan urug'i bor. Xorazm qo'ng'irotlari, Farg'ona vodiysidagi o'zbek urug'larida hamda G'arbiy Sibir turkiy xalqlarida *qarg'a* urug'i borligi aniqlangan. Rashididdin tomonidan o'g'uzlarning karkin urug'i qayd etilib, u ham "qarg'a" so'zi bilan bog'liq bo'lgan. *Qarg'a* aslida totem, muqaddas hisoblangan jonzod (qush). *Qarg'a* qadimgi turklarda chiqayotgan quyoshning timsoli bo'lgan. Quyosh esa tonggi ko'k samo bilan birga Tangrini o'zida mujassam etgan. Burgutdek qanotini yozgan qizil *qarg'a* tasviri qadimgi turk shahzodasi *Kulteginning* tojida o'rnatilgan. Xitoy manbalarida qayd etilishicha, qadimgi turkiy qavm – usunlarning totemi *qarg'a* bo'lgan. VIII asr ikkinchi yarmiga oid tibet manbasida O'rta Osiyoda yashagan qabilalar orasida *gar-rga-pur* nomli qabila tilga olinadi. Bu so'z "qarg'a o'g'li" degan ma'noni bildiradi. Sosoniylar sarkardasi Bahromning laqabi *Cho'bin* bo'lib, u ham *qarg'a* degan ma'noni beradi. Sh.Kamoliddinning fikricha, Bahrom Cho'binning laqabi uning yuqorida qayd etilgan *qar-rga* qabilasiga mansubligidan dalolat berishi mumkin. Totem ifodalovchi so'z (*qarg'a*) etnonimga o'tish jarayonida -*li* affiksi qo'shilgan. Qishloq nomiga juzlarning urug'i nomi asos bo'lgan. Totemdan etnonim, undan oykonim vujudga kelgan. Sherobod va Jarqo'rg'onda *Alaqarg'a* nomli qishloqlar bor.

QORAG'URSOQ – Qorag'ursoqshox. Qo'ng'irotlar *qanjig'ali* bo'limining urug'laridan biri – *qorag'ursoq*. *Oqqursoq* yoki *cholqursoq* ham bo'lgan. *Qarsaq* – mo'ynali hayvon, cho'l tulkisi. Qozoq, o'zbek tillarida

tulking bir turi, qirg'iz tilida tulki qursoq – cho'l tulkisi. O'zbek xalq dostonlarida tulki, qarsaq ovlamoq, qarsaqday qotmoq (ot haqida) birikmalari bor. Qoraqursoq – qarsaqning bir xili. Qarsaq – totem, muqaddas hayvon. Etnonimga shu asos bo'lgan.

2.4. Qumqo'rg'on tumani toponimiyasida nom yasallish masalalari

Toponimiya til lug'at tarkibining ajralmas qismlaridan biri sifatida ma'lum o'zgarishlarga uchrab turadi. Toponimiya jamiyatning ijtimoiy hayoti, mafkurasi va ma'naviyatiga yaqin aloqada bo'lgan lug'aviy qatlam bo'lgani uchun millatning siyosati, jamiyatning dunyoqarashida yuz beruvchi yangilanish va o'zgarishlar mavjud joy nomlarini doimo baholash, qayta baholashga olib keladi. Bunga yaqqol misol sifatida O'zbekiston davlatining mustaqillik davrida olib borayotgan toponimik siyosatini keltirish mumkin⁴⁹. Ushbu siyosat tufayli O'zbekistondagi joy nomlari tarkibida ulkan o'zgarishlar sodir bo'ldi. Sho'rolar davri g'oyalari bilan bog'liq bo'lgan ko'pgina nomlar iste'moldan chiqdi, aksincha, o'sha davrlarda kommunistik mafkura tazyiqi ostida siqib chiqarilgan, unutilishga yuz tutgan ko'pgina tarixiy, milliy hamda o'zbekona, xalqona nomlar qayta tiklandi. Shuningdek, o'zbek toponimiyasi tizimi mustaqillik davri ideallarini, intilishlarni ifoda qiluvchi yangi nomlar bilan boyidi. Har qanday tilning toponimik tizimi ma'lum bir davrninggina, ma'lum bir ijtimoiy-siyosiy qarashlarninggina mahsuli emas. Toponimiya tizimi til onomastik sistemasining ko'p asrlik rivoji mahsulidir. Shu sababli, o'zbek toponimiyasi tizimida eng qadimiy tarixiy toponimlar, yaqin o'tmish toponimlari, yangi davr toponimlari va tamoman yangi toponimlar yonma-yon yashamoqda. Ushbu holat Qumqo'rg'on tumani mikrotoponimiyasi tizimi uchun xam tegishli. Albatta, toponimiya tizimidagi barcha nomlarning qachon paydo bo'lganini aniq belgilashning iloji yo'q. Chunki ko'pgina nomlarning qachon va kim tomonidan berilgani hozirda unutilgan. Shu sababli joy nomlarining ijodkori xalq, deb baholanadi hamda bunday nomlar tabiiy toponimlar, xalqona nomlar deb yuritiladi.

⁴⁹ Бегматов Э. Жой номлари – маънавият кўзгуси. – Тошкент, 1998. – Б.33-34.

Dasturxonchi, Temirchi, Ozodlik, Hurlik, Shodlik, Degrezlik, Misgarlik, Novvoylik nomlarini toponimlarning morfologik usulda hosil qilinishi deb talqin qilgan. Xuddi shuningdek, N.Mingboyevning Mirzacho'l toponimiyasiga bag'ishlangan ishida⁵² Sirg'ali, Achamayli, Qo'shtamg'ali nomlari *-li* qo'shimchasi yordamida; Qushchi, Qarapchi nomlari *-chi* yordamida; Shodlik, Do'stlik, Birlik nomlari *-lik* yordamida yasalgan toponimlar deb izohlangan. Qayd qilingan toponimlarning negizida aslida o'zbek tilida avvalgi mavjud yasama etnonimlar (sirg'ali, achamayli, qo'shtamg'ali, qushchi), kasb-hunar leksika (dasturxonchi, temirchi) yoki tilda o'sha shaklda tayyor holda uchraydigan turdosh otlar (shodlik, do'stlik, birlik) yotibdi. Demak, keltirilgan holatlarda nom tarkibida kelgan, qayd qilingan qo'shimchalar toponimlar emas, balki u uchun asos bo'lgan toponegizlar, apellyativlarni yasagan va ushbu apellyativlar o'sha shaklda tayyor holda toponimlar vazifasiga ko'chgan. Mana shu kabi chalkashliklar o'zbek toponimikasida hozirgacha bajarilgan toponimik tadqiqotlarning deyarli barchasida uchraydi.

Toponimlarning morfologik usul bilan yasalishi masalasiga mashhur toponimist Z.Do'simovning maqolasi ancha oydinlik kiritdi, deyish mumkin. Olim o'zining "Toponimlarning yasalishi masalasiga doir" maqolasida "...Bazzozlik, Hurlik va boshqa toponimlarning toponimga aylanguncha bo'lgan ma'nosi bazzozlik, hurlik kabi leksemalarning ma'nolari orqali konkretlashadi. Shunday ekan, yuqorida keltirilgan toponimlar – *-lik* affiksi bilan hosil qilingan emas, balki bazzozlik, hurlik so'zlarining toponimga ko'chishi natijasida vujudga kelgan. Demak, bu o'rinda toponimlarning affiksial yasalishi emas, balki toponim yasalishining boshqa bir usuli bilan to'qnash kelyapmiz"⁵³, deya qayd etgan.

⁵² Mingboyev N. Топонимия Мирзачуля (Историко-лингвистический анализ): Автореф. дисс... канд. филол. наук – Баку, 1988. – 21 с.

⁵³ Дўсимов З. Топонимларнинг ясалishi масаласига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1980. – 2-сон. – Б. 45.

2.4.2. Toponimlarning sintaktik usulda yasalishi

Birdan ortiq negizlarni qo'shish orqali yangi so'z hosil qilish so'z yasashning sintaktik usuli deb yuritiladi. Ushbu usul tilshunoslikda sintaktik usul, so'z qo'shish, negizlarni qo'shish, analitik usul, morfologik-sintaktik usul, kompozitsiya usuli deb ham nomlanib kelinmoqda.

Sintaktik usul til toponimik leksikasini boyitishning eng mahsuldor usullaridan biridir. Ushbu fikr tilning onomastik sathi uchun ham tegishlidir. Shunday qilib, sintaktik usul qo'shma toponimlarni yuzaga keltiradi. Qo'shma toponimni yuzaga keltiruvchi lug'aviy birlik (toponegizlar)lar ma'no va grammatik jihatdan yaxlit bir so'z, fonetik va orfoepik jihatdan bir butunlikka ega leksema (nom) hisoblanadi.

Qo'shma toponimlarning toponegizi birdan ortiq so'zdan tashkil topgani tufayli, bu negizni tashkil etgan komponentlar toponimlikkacha bo'lgan ma'lum sintaktik munosabat asosida uyushgan bo'ladi. Buning asosiy ko'rinishlari quyidagilar:

1) **sifatlovchi va sifatlanmish (bitishuv) munosabatidagi toponegizlar:** Yangiyer, Qoraqasmoq, Sovuqbuloq, Oqsuv;

2) **son va ot munosabatidagi toponegizlar:** Beshqahramon, Chorraha kabi.

Qo'shma toponimlarning toponegizlari (komponentlari) moslashuv, bitishuv, boshqaruv yo'li bilan birikadi.

Toponimlar hosil qilishning sintaktik usuli birdan ortiq toponegizlarni qo'shish orqali toponim yasash jarayoni ekan, bunga ko'ra qo'shilayotgan negiz birdan ortiq, kamida ikkita bo'lishi shart. Ba'zan toponim tarkibida uch va to'rt element qatnashganligiga guvoh bo'lish mumkin: Mir Sayyid Vali ziyoratgohi, Sayid Kamoliddin At-Termiziy manzilgohi kabi.

Bob bo'yicha xulosa

Tadqiqotchilar toponimlarni tasniflashda turli-tuman jihatlarga e'tibor qaratganlar. Bunda, albatta, milliy til xususiyatlari, nomlarning turlari, ularning paydo bo'lish motivatsiyalari, hajmi, ko'lami, paydo bo'lishning ijtimoiy-maishiy

sabablari, tarix, geografiya fanlari va boshqa omillar hal qiluvchi rol o'ynagan. Biz Qumqo'rg'on tumani mikrotoponimlarini tadqiq etishda o'zining nisbatan mukammalligi bilan ajralib turadigan Z.Do'simov, S.Karimov va S.Bo'riyev, K.Nazarov va T.Enazarov kabi olimlarning tasniflariga tayanamiz.

Qumqo'rg'on mikrotoponimlari obyekt tili materiallari asosida tarkib topgan turli davr leksikasining mahsulidir. Shunga ko'ra toponimlarni leksik-semantik, struktural guruhlarga bo'lib o'rganish, tasnif qilish toponimik qatlamlarni aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Yig'ilgan materiallarga asosan genetik jihatdan turkiy urug', qabila, xalq va millat kabi etnik belgilar paydo bo'lgan. Qumqo'rg'on tumani hududida turli sabablarga ko'ra har xil guruhlar, elatlar, xalqlar hayot kechirganlar. Uzoq yillarning o'tishi, ularning aralashib, chatishib ketishi natijasida guruh, elat va xalqlar ba'zan qaysi guruh vakili ekanligini unutadi. Ammo ularning nomi bilan ataluvchi antroponimlar, etnonimlar va mikrotoponimlar tilda saqlanib qolgan.

Toponimlar hosil qilishning sintaktik usuli birdan ortiq toponegizlarni qo'shish orqali toponim yasash jarayoni ekan, bunga ko'ra qo'shilayotgan negiz birdan ortiq, kamida ikkita bo'lishi shart. Ba'zan toponim tarkibida uch va to'rt element qatnashganligiga guvoh bo'lish mumkin: Mir Sayyid Vali ziyoratgohi, Sayid Kamoliddin At-Termiziy manzilgohi kabi.

III BOB. JOY NOMLARNING TARIX, MADANIYAT VA MA'NAVIYATDA TUTGAN O'RNI

3.1. Joy nomlari o'zbek xalqining ma'naviy boyligi

Vatan tarixi, uning muqaddas nomi inson uchun doimo jozibali ko'rinadi. Shuningdek, xalqimiz o'zidan oldingi ajdodlar yartagan moddiy-ma'naviy boyliklar bilan mag'rurlanadilar. Kishilar qadimdan har bir narsani va voqea-hodisani maxsus nom yoki atama bilan atagani natijasida qo'yilgan nomlarni ajdodlardan-avlodlarga yetib kelgan. Ana shu joy nomlari har bir xalqning qadimiy tarixini, uning boy kechmishini, o'tmish, ma'naviyatini o'rganishda katta ahamiyat kasb etadi. Biroq xalqimiz tomonidan qo'yilgan qadimgi joy nomlari sobiq tuzum mafkurasi tufayli eskicha nomalar sifatida, sun'iy tarzda o'zgartirildi va goho qasddan yo'qotildi. Shu bois ham tariximiz va milliy qadriyatlarimiz bilan bog'liq bo'lgan ko'plab joy nomlari bizgacha to'liq yetib kelmagan, yetib kelganlari ham sanoqlidir. Chunki moddiy-ma'naviy hayotning o'zgarishi, tarixiy jarayonlar, siyosiy bo'hronlar, bosqinchilik-istilochilik harakatlari, o'troq va ko'chmanchi aholining bir-biri bilan qo'shilib aralashishi natijasida joy nomlari o'zgarib, ba'zilar esa butunlay yo'qolib, tarixi mujassamlashgan bo'ladi. Shu nomlar bilan xalq mag'rurlandi. "Mening yurtim", "Mening vatanim", "Ona tilim", "Men o'zbekman" kabi tushunchalar orqali insonning ong tizimi shakllanadi. Joy nomlarini bilish, o'rganish, uni himoya qilish millatning burchi bo'lishi bilan birga, uning ma'no-mazmunini tushinish, nima sabab bilan shu nomdan kelib chiqanligini aniqlash ham muhim masaladir. Albatta, joy nomlarini qo'yishda mamlakat hududida yashayotgan boshqa millatlarning, elatlarning qadriyatlarini hurmat qilish, ularni tushunib, ma'no-mazmunini anglab yetish alohida qimmatga ega. Xalqlar, tillar, lahjalar hamisha bir-biriga yaqin va mushtarak bo'lib, elatlar bir hududda yashab bir-birlari bilan doimiy madaniy-iqtisodiy aloqada bo'ladi. O'zbekiston milliy mustaqilligini, boshqa sohalar kabi joy nomlari masalasiga ham alohida e'tibor berila boshladi⁵³. Mustabid tuzum davrida majburiy tarzda qo'yilgan ko'plab joy nomlarini qayta ko'rib chiqish har

⁵³ С.Турсунов. "Сурхондарё вилояти топонимлари". Тошкент-2008. 6-7-бетлар.

bir joy nomining ma'no-mazmuniga qarab izohlar borasida muhim ishlar qilindi. Joy nomlarining qadimiyligi va hozirgi qo'yiladiganlarigacha ilmiy tahlil qilish, ularning tarixiy ma'nolarini anglab yetishga jiddiy e'tibor qaratish lozim. Turli xil ma'nosiz, asossiz, zo'rma-zo'rakilik bilan mustabid tuzumni aks ettirgan, xalq va vatan manfaatiga xizmat qilmagan shaxslarning nomlarini qo'yishda ehtiyot bo'lish bosh mezonidir. Bo's har bir joy nomi o'sha til vakili bilan ataladi, ma'no-mazmuni izohlanadi, shakllanadi, umuman, joy nomlarini tushunish va tushuntirish katta mehnat evaziga erilishadi. Til insonga tabiat inom qilgan bebaho, betakror hamda mislsiz mo'jizadir. Fikrni ifodalash til orqali amalga oshadi, aytish mumkinki, bu qobiliyat insonga berilgan noyob hodisadir. Til o'sha millatning ma'naviyati, madaniyati, falsafiy-diniy e'tiqodlari, axloqiy-estetik qarashlari, maishiy hayoti, turmushga oid tushuncha va tasavvurlarni o'zida ifodalaydigan ulug' vositadir. O'zbek tili uning so'z boyligi davrlar o'tishi bilan milliy ma'naviy xazinamizni cheksiz kengaytirib, joy nomlarining vujudga kelishiga hissa qo'shib keldi. Ana shu masalani ilmiy tadqiq etuvchi toponimist olimlar joy nomlarini o'rganib, uning lisoniy, tarixiy tahliliga e'tibor berib. Ko'plarini qayta nazardan o'tkazib chiqdilar. Masalan: Surxondaryo viloyatida 15 mingga yaqin toponimlar mavjud bo'lib shundan 1 mingga yaqini yashash joylari sifatida aholi nomi bilan ataladi. Olib borilgan tadqiqotlar davomida viloyat hududida makrotoponim (katta)larga va mikrotoponim (kichik)larga oid ko'plab manbaalar aniqlandi. Ayniqsa, Boysun, Denov, Sho'rchi, Sherobod tumanlarida bu sohada ma'lum ijobiy ishlar qilindi. Buysun tumani hududining o'zidagina yetti mingdan ortiq mikrotoponimlar to'planib ilmiy tahlil etildi⁵⁴.

Xalqimiz har bir joy nomini qo'yishda o'sha joyning tabiiy holati, aholining turmush tarzi, xo'jaligi, uning ko'hna tarixiga xos xususiyatlari diqqatni tortgan. Viloyatimiz tabiati boy turli-tuman o'simliklar, giyohlar o'sadigan ajoyib vohadir. Shu sababli Surxon vohasida Andizli, Boytut, Boychorbog', Gujumli, Chim, Chorbog' hajmi va miqdori bilan bog'liq toponimlar: Beshtaxta,

⁵⁴ С.Турсунов. "Сурхондарё вилояти топонимлари". Тошкент-2008. 8-9-бетлар.

Beshchashma, Besherkak; hayvonot dunyosi bilan bog'liq toponimlar: Boybo'ri, Bo'rivoy, Bo'rijon kabi qadimiy nomlar qadimiy xalqimiz urf-odatlarini qadriyatlarini o'zida aks ettirgan.

Vohada kon nomlari bilan bog'liq toponimlar *Tillahovuz, Tillakamar, Xo'jaikon, Sharg'un*; urug' qabila nomlari bilan bog'liq toponimlar: *Aboqli, Arlotincha, Arg'un, Achamayli, Arslonboyli, Boymoqli, Qarchig'ali, Qarluq, Qayin, Quldovli, Qo'ng'iroq, Mang'it*, hunarmandchilikka oid toponimlar: *Boltali, Bo'yrabob, Katman, Mirishkori, Taroqli, Tegirmontosh, Tabotosh, Egarchi* kabi joy nomlari ko'hna tarixidan dalolat beradi⁵⁵.

Vohadagi joy nomlarining ma'lum qismi juda qadimiy so'zlardir. Masalan: *Zarautsoy, Darband, Vaxshivor, Zarabog', Boysun, Chag'aniyon, Termiz, Sherobod, Qulluqsho, Qorabog', Qayrit, Machay*. Ular o'tmish xalqimizning o'tmishi, madaniyati, turmush tarzidan xabar beradi. Biz bunday joy nomlarini tarixiy nomlari tarixiy-madaniy ahamiyatga ega nomlar deb ataymiz. Mustabid tuzum davrida Surxon vohasidagi shahar tuman, qishloq, ko'chalar, davlat va jamoa xo'jaliklari idora va tashkilotlarga sovet jamiyatini ulug'laydigan, uning uchun xizmat qilgan, kommunistik mafkurani targ'ib qiladigan shaxslarning nomlarini qo'yish odatiy tusga aylangan. Viloyat ob'ektlarga nom berish masalalarni muvofiqlashtiruvchi komissiya tinimsiz amaliy anjumanlar, seminarlar o'tkazib, joylarni nomlash, ular nomini o'zgartirish, tarixiy nomlash, ular nomini o'zgartirish, tarixiy nomlash, ular nomlarini o'zgartirish, tarixiy nomlarini asrash va muhofaza qilish bo'yicha qator ishlarini amalga oshirdi. Viloyat komissiyasi tomonidan bu ishlarni amalga oshirishda quyidagilarga e'tibor berildi:

- 1) Mustabid tuzum g'oyasini o'zida aks etgan joy nomlarini o'zgartirish;
- 2) Milliy qadriyatlarni, urf-odatlarni aks ettiruvchi tarixiy joy nomlarini tiklash;

⁵⁵ С.Турсунов. "Сурхондарё вилояти топонимлари". Тошкент-2008. – В.10.

Beshchashma, Besherkak; hayvonot dunyosi bilan bog'liq toponimlar: Boybo'ri, Bo'rivoy, Bo'rijon kabi qadimiy nomlar qadimiy xalqimiz urf-odatlarini qadriyatlarini o'zida aks ettirgan.

Vohada kon nomlari bilan bog'liq toponimlar *Tillahovuz, Tillakamar, Xo'jaikon, Sharg'un*; urug' qabila nomlari bilan bog'liq toponimlar: *Aboqli, Arlotincha, Arg'un, Achamayli, Arslonboyli, Boymoqli, Qarchig'ali, Qarluq, Quyin, Quldovli, Qo'ng'iroq, Mang'it*, hunarmandchilikka oid toponimlar: *Boltali, Bo'yraobod, Katman, Mirishkori, Taroqli, Tegirmontosh, Tabotosh, Egarchi* kabi joy nomlari ko'hna tarixidan dalolat beradi⁵⁵.

Vohadagi joy nomlarining ma'lum qismi juda qadimiy so'zlardir. Masalan: *Zarautsoy, Darband, Vaxshivor, Zarabog', Boysun, Chag'aniyon, Termiz, Sherobod, Qulluqsho, Qorabog', Qayrit, Machay*. Ular o'tmish xalqimizning o'tmishi, madaniyati, turmush tarzidan xabar beradi. Biz bunday joy nomlarini tarixiy nomlari tarixiy-madaniy ahamiyatga ega nomlar deb ataymiz. Mustabid tuzum davrida Surxon vohasidagi shahar tuman, qishloq, ko'chalar, davlat va jamoa xo'jaliklari idora va tashkilotlarga sovet jamiyatini ulug'laydigan, uning uchun xizmat qilgan, kommunistik mafkurani targ'ib qiladigan shaxslarning nomlarini qo'yish odatiy tusga aylangan. Viloyat ob'ektlarga nom berish masalalarni muvofiqlashtiruvchi komissiya tinimsiz amaliy anjumanlar, seminarlar o'tkazib, joylarni nomlash, ular nomini o'zgartirish, tarixiy nomlash, ular nomini o'zgartirish, tarixiy nomlash, ular nomlarini o'zgartirish, tarixiy nomlarini asrash va muhofaza qilish bo'yicha qator ishlarini amalga oshirdi. Viloyat komissiyasi tomonidan bu ishlarni amalga oshirishda quyidagilarga e'tibor berildi:

- 1) Mustabid tuzum g'oyasini o'zida aks etgan joy nomlarini o'zgartirish;
- 2) Milliy qadriyatlarni, urf-odatlarini aks ettiruvchi tarixiy joy nomlarini tiklash;

⁵⁵ С.Турсунов. "Сурхондарё вилояти топонимлари". Тошкент-2008. – В.10.

3) joylarga shaxslar nomini berish ishi bo'yicha asosli holisona ma'lumotlarga asoslanish.

Joy nomlarini qo'yishda, bir joy nomining tarixiy hamda tilshunoslikka oid manbalarini o'rganib, chigal va munozarali masalalarni hal qilishda quyidagilarga e'tibor berish kun tartibining muhim muammosiga aylanadi:

- olib borilgan toponomik tadqiqotlar davrida muhim ahamiyatga ega bo'lgan, tarixiy jihatdan vatan ozodligi, mustaqilligi, uning taraqqiyotga doir voqea-hodisalarni hisobga olish va o'ziga xos joy nomlarni, atoqli tarixiy shakllarni aniqlash va nomlash;

- toponimik joy nomlarni aniqlashda mayda qurilish binolariga joy nomlarini berish shart emas, masalan, maktablar, tug'ruqxonalar, kasalxonalar, ularni tartib son yoki yo'nalishlar bo'yicha nomlash, ya'ni 1-son maxsus fizika-matematika internati, 2-monli umumiy o'rta ta'lim maktabi, 1-son viloyat kasalxonasi va hokozo;

- ushbu nomsiz, faqat tartib son bilan izohlanadigan maktablar yoki kasalxonalarda qo'yilgan tarixiy shaxslarning nomlarining maktab yoki kasalxonalarda qo'yilgan tarixiy shaxslarning nomlarini maktab yoki kasalxonalarda qo'yilgan tarixiy shaxslarning nomlarini maktab yoki kasalxonada muzeylar tashkil etish yo'li bilan ularning nomini abadiylashtirish va o'rganilgan yodgorliklarni asrash mumkin;

- joy nomlarini o'zgartirishda oid takliflarni mukammal o'rganib, yangi qo'yiladigan joy nomini tarixiy, tilshunoslikka oid asosiy talab va mezonlarni belgilab olish;

- xotirasi abadiylashtirishga mo'ljallangan tarixiy shaxslarning hayot yo'lini munosib o'rganib, xolisona, tanqidiy yondoshib, xalqning hurmat-e'tiborini belgilab, vafot etganiga kamida 5 yil o'tganligini hisobga olinishi maqsadga muvofiqdir;

- ayniqsa shaxslarning xotirasini adabiyashtirishda tasodifiy tarzda vatan va xalq manfaatlariga xizmati mukkamal singmagan shaxslar nomini qo'yish,

kimningdir qistovi, haybarakachilik, pul evaziga xalq o'rtasida hurmat topmagan shaxslarning nomini qo'yishdan ehtiyot bo'lish;

- eng muhimi, tabiiy, xalqona toponimlarga oid manbalardan foydalanish, mafkuraviy, siyosiy g'oyaviy, qarashlar tazyiqlar, rasmiy-idoraviy, hujjatlardan xalos bo'lish talab etiladi. Yuqorida qayd etilgan toponimlar bilan bog'liq masalani muhokama qilishda toponomik obyektlarga nom berish bilan shug'ullanuvchi komissiya quyidagi masalalarga berishi muvofiqdir:

- Toponomlarga nimalar kiradi? Bunda alohida beriladigan narsa joy nomlari fanda qayd qilingan nomlar doirasidan ancha keng va g'oyat serqirra hodisa ekanligini tushunish ushbu masalani toponomiya doirasida hal qilishda atoqli otlarga taalluqli asosiy ruhlarni aniqlash talab etiladi. Bu atoqli otlarga professor Begmatov quyidagicha izoh beradi:

- Viloyatlar, tumanlar, shaharlar, qishloqlar, ovular nomi;
- Mavzelar, dahalar, mahallalar, guzarlar, shirkatlar nomi;
- Maydonlar, registonlar, xiyobonlar, bog'lar istirohat bog'lari, bulvarlar, dendroparklar nomi;

- Qadimiy qal'alar, qo'rg'onlar, o'rdalar, bozorlar, manzillar va boshqa xil qurilish binolar;

- Masjid madrasalar nomi;
- ko'chalar, shox ko'chalar, boshi berg ko'chalar, tor ko'chalar, yo'llar, temir yo'llar, chorrahalar nomi;

- Sahrolar, cho'llar, dashtlar, qumliklar, savannalar, barhanlar nomi;

-Vokzallar, avtovokzallar, aeroportlar, aerodromlar, rabotlar, langarlar, temiryo'llar, metrostansiyalar, jamoat transporti bekatlari nomi;

- Tog'lar tog' tizmalari, qirlar, dovonlar, sangirlar, tepalar, tepachalar, qoyalar, cho'qqilar, qoyatoshlar tog'larda joylashgan boshqa xil fizikaviy-geografik o'rinlar nomi;

Surxondaryo viloyatida toponomik obyektlarga nom berish masalalarini muvofiqlashtirish viloyat komissiyasi muntazam tarzda amaliy ishlarni bajarib, joy nomlarni o'rganish hamda yangi joy nomlarini qo'yish masalasida muhim tadbirlarni bajarib kelmoqda, viloyat hokimligining doimiy nazoratida toponomik obyektlarga nom berishda shahar va tuman hokimlari, mahallalla, jamoatchi tashkilotlar, olimlar hamda xalq ta'limi xodimlarning ishtroki doimiy tarzda jalb etilmoqda. O'zbekistonda 2004 yil 11-avgustdagi 358-son, 2005- yil 30-dekabrda majlis bayonnomasi va 2006 yil 28-martdagi "Andijon va Farg'ona viloyatlari toponomik obyektlarga nom berish masalalarini muvofiqlashtiruvchi hududiy komissiya tomonidan har tomonlama o'rganib chiqish. Ushbu qaror va majlislar asosida muhim tadbirlar ishlab chiqilib, uning natijalari amalga oshirilmoqda"⁵⁶.

Joy nomlari xalq ma'naviyatining buyuk xizmati natijasida shakllanib, avloddan-avlodga o'tib boradi. Shu tufayli joy nomlariga e'tibor vatanga, millatga e'tibordir. Viloyatimizda har bir inson bu masalaga jiddiy e'tibor berish, milliy tuyg'u bilan amaliy yordam berishi zarurdir. Joy nomlariga e'tibor inson aql-zakovati shakllangandan buyon paydo bo'lib, keyinchalik fan rivoji natijasida bu masalaga jiddiy qarash yanada oshdi. Insoniyat o'zi yashayotgan hududini muqaddas bilib uni tafakkuridagi eng ulug' tuyg'u bilan nomlashga harakat qilgan. Inson til tafakkuri, tarixiy hayot tajribasi natijasida davrlar o'tishi bilan tabiatdagi noma'lum sirlarni, fizikaviy-geografik manbalarni aniqlab uni biron-bir nom bilan atashga harakat qilgan. Yangi tafakkur, taraqqiyot, rivojlanish, o'zgarishlar natijasida eski nomlarga kishilarning munosabati o'zgarib, yangi nomlarni qo'yishga odatlanib boradi. Ayniqsa, jamiyatdagi tafakkur sinfiy o'zgarishlar, davlat to'ntarishlari, yangi tuzum yoki mustaqil davlatlarning tashkil topishi asosida yangi joy nomlarining paydo bo'lishi natijasida eski toponimlarning ko'pchiligidan tabiiy ravishda voz kechildi. Bu masalani turli davrlarda yuz bergan siyosiy o'zgarishlardan bilish mumkin, oqibatda yangi

⁵⁶ С.Турсунов. "Сурхондарё вилояти топонимикаси". Тошкент-2008. 12-13-бетлар

siyosiy tuzum va mustaqillikni aks ettiruvchi joy nomlarini paydo bo'lib, ozodlik va mustaqillik yo'lida kurashganlar, Vatan mustaqilligi, uni saqlash borasida mardlik, jasorat ko'rsatib halok bo'lganlar xotirasini abadiylashtirish xalqning muqaddas xotira tuyg'usidan joy oldi. Mustaqillik tufayli paydo bo'lgan. Mustaqillik maydoni, Istiqlol mahallasi, Alisher Navoiy, Bobur bog'lari shular jumlasidandir.

Shiroq, To'maris, Katan, Jaloliddin Manguberdi, Amir Temir, kabi xalqning milliy qahramonlari. "Avesto", "Alpomish", "Toshbasan" kabi tarixiy-afsonaviy manbalari, dostonlari, vatan ozodligi, millat or-nomusi uchun kurashgan, shu yo'lida shahid ketgan milliy qahramonlar, qatag'onlik qurbonlari xotirasiga bag'ishlab qo'yilgan nomlar yangi joy nomlari sifatida paydo bo'ldi. Ushbu yangi joy nomlarini eng ko'rkam, muhtasham, xalq ko'p yig'iladigan dam oladigan joylarga qo'yish maqsadida Surxondaryo viloyatida katta ishlar qilindi. Ammo yangi joy nomlarining qanday joylashishiga qo'yilishi toponim olimlar tomonidan o'rganilib chiqilgan hamda ma'qullangan nomsiz bo'lgan yoki yangidan barpo etilayotgan joylarga obyektlarga yangi nom berilishi lozim. Buning uchun quyidagilar taklif etiladi:

1. Oldindan nomsiz bo'lgan geografik joylar,
2. Yangidan tashkil qilinayotgan ma'muriy-hududiy birliklar, yangi shahar, tuman, aholi yashash manzillari.
3. Joy, o'rin tushunchasiga kiradigan fizikaviy-geografik obyektlar.

Joyning mavjud nomini o'zgartirish masalasi quyidagi hollarda oshirilishi ko'zda tutildi:

1. Bir tuman yoki shahar hududida bir xil o'xshash nomlar takror uchrasa;
2. Joyning ba'zi sabablariga ko'ra unitilayotgan qadimiy, tarixiy nomini tiklash lozim bo'lsa;
3. Nom mansub bo'lgan joyda ma'muriy-hududiy o'rganishlar sodir bo'lganda (joyning hududi kengaytirilganda, ikki yoki undan ortiq aholi markazlari qo'shilgan va boshqalar).

4. Joyda, geografik hududga aloqasi bo'lmagan mafkuraviy nomlarni, puch mazmunli quruq millat manfaatlariga mos kelmaydigan mahalliy urf-odatlarini kamsituvchi nomlar ("Kommunizim", "Qizil bayroq", "Qizil oktyabr", "Pioner", "Komsomol", "Kommunist").

5. O'zbek tilining lug'aviy tizimi uchun yot bo'lgan, buzib talqin etilgan mahalliy tilga singmaydigan ba'zi beo'xshov nomlarni o'zgartirish.

6. Davrning milliy-ma'naviy qarashlarning axloqiy-estetik talablarga javob bermaydigan mahalliy aholining roziligiga sabab bo'layotgan ba'zi xunuk, noqulay nomlar.

7. O'zbek tili uchun xos bo'lmagan qisqartma shakldagi nomlar (8-mart, O'rta Osiyo kabel). O'zbek tilining talablari, shuningdek, umumdavlat manfaatlarini hisobga olish zarur.

Buning uchun quyidagi talablarga alohida e'tibor berish zarur:

1. Eng muhimi joy nomi o'zi atayotgan joyning tabiiy, fizikaviy-geografik xususiyatlarni ifodalashi, ma'nosi va mazmuni shu hududga mos bo'lishi kerak.

2. Qo'yilayotgan nom mahalliy aholi tilining xususiyatlariga teskari va yot bo'lmasligi hamda mahalliy toponimiya tizimini buzmasligi kerak.

3. Joy nomlarida tarixiylik, milliy, lisoniy ruh, toponimik an'anaviylik sezilmog'i lozim.

4. Joy nomi o'zlashma emas, imkon boricha o'z til manbalariga asoslanishi lozim.

5. Bitta nom birdan ortiq joylarga takror qo'yavermasligi ta'minlash.

6. Nomning talaffuzi yangi va qulay, xushohang, aniq sodda va tushunarli bo'lishi lozim.

7. Joy nomi qo'yilgan joyni oson topishga yordam berishi lozim⁵⁷.

Joy nomlari (toponimlar, toponimiya) haqida tilshunoslar, tarixchilar, geograflar, etnograflar, folklorshunoslar, ko'plab tadqiqotlar olib borilgan. Shunga qaramasdan, bu tushncha doirasiga keradligan til birliklari (nomlar) doirasi, ularning chegaralari hozirga qadar aniq, izchil belgilangan deb bo'lmaydi.

⁵⁷ С.Турсунов. "Сурхондарё вилояти топонимикаси". Тошкент-2008. – Б.:14.

Ko'p holda joy nomlari deyilganda ummumma'lum nomlari-shahar, qishloq, ovul, viloyat tumanlar nomi, shahar ichida joylashgan boshqa hil mayda obyektlar-ko'chalar, maydonlar, xiyobonlar, istirohat bog'lari nomi tushiniladi. Bu to'g'ri. Lekin aslida joy nomlari fondi qayd qilingan nomlar doirasidan ancha keng va g'oyat serqirra hodisadir.

Atoqli otlar guruhiga kiradigan quyidagilar:

- Viloyatlar, tumanlar, shaharlar, qishloqlar, ovullar nomi (xoronimlar, ostionimlar, kamonimlar, oykonimlar).
- Mavzelar, dahalar, mahallalar, guzarlar nomi (urbonimlar)
- Maydonlar, registonlar, xiyobonlar, bog'lar, istirohat bog'lari nomi.
- Qadimiy qal'alar, qo'rg'onlar, istehkomlar, devorlar, karvonsaroylar, qarorgohlar, o'rdalar, bozorlar, manzilgohlar, qarorgohlar, o'rdalar, bozorlar, manzilgohlar va boshqa xil qurilish komplekslarining atoqli otlari;
- Masjid, madrasalar nomi (angionimlar)
- Ko'chalar, shox ko'chalar, boshi berk ko'chalar, tor ko'chalar, temiryo'llar, chorrahalar nomi (urbononimlar, daronimlar)
- Tog'lar, tog' tizmalari, qirlar, davonlar, sangirlar, teralar, tepachalar, qoyalar, cho'qqilar, qoyatoshlar, tog'liklarda joylashgan boshqa xil fizikaviy-jug'rofiy o'rinlar nomi (silenimlar);
- Dalalar, vodiylar, tekisliklar, pasttekisliklar, adirlar, o'zanlar, yaylovlar, o'tloqlar, chakalakzorlar, changalzorlar, qamishzorlar, o'rmonzorlar, cheklar, yer uchastkalari, qo'riqxonalar nomi (agroonimlar, drimonimlar);
- Sahrolar, cho'llar, dashtlar, qumliklar, savannalar, barxanlar nomi;
- Qirg'oqlar, jarlar, darliklar, g'orlar, o'yiqlar, o'zanlar o'piriqlar nomi;
- Okeanlar, dengizlar, ko'llar, suv omborlari, hovuzlar, quduqlar, ariqlar, kanallar, buloqlar, sizmalar, sharsharalar, tashlamalar, daryolar, soylar, irmoqlar, o'zanlar, suv ayirg'ichlar, tog'lar, dambalar, nasos stantsiyalari, havzalar, qo'ltiqlar, ko'rfazlar, orollar, yarim orollar, botqoqliklar, muzliklar, chuqurliklar, suvosti tog' tizmalari, ko'priklar, suv tegimlar, (gelonimlar, potamonimlar, gidronimlar, pelagonimlar, limonimlar) va boshqalar.

o'zanlar, suv ayirg'ichlar, tog'lar, dambalar, nasos stantsiyalari, havzalar, qo'ltiqlar, ko'rfazlar, orollar, yarim orollar, botqoqliklar, muzliklar, chuqurliklar, suvosti tog' tizmalari, ko'priklar, suv tegimlar, (gelonimlar, potamonimlar, gidronimlar, pelagonimlar, limonimlar) va boshqalar.

Tilda bir qator nomlar ham borki, ular mohiyatidan joy nomi sifatida paydo bo'lgan emas, ammo ular o'z asosiy vazifasi va ma'nolaridan tashqari qo'shimcha ravishda o'rin, joy tushunchalarini ham anglatib keladi. Masalan, "Paxtakor" atoli oti davlat xo'jaligi nomi bo'lib, uning asosiy ma'no va vazifasi o'sha xo'jalikni boshqa o'sha tipdagi obyektlardan ajratishga, farqlashga xizmat qilishdir. Shu bilan birga bu nom o'sha xo'jalik joylashgan hudud tushunchasini ham angladati va joy nomi xususiyatiga ega bo'ladi. Bu uning qo'shimcha ma'nosidir. Xuddi shuningdek, korxonalar, muassasalar, tashkilotlarning nomlari ham ma'lum o'rin, manzil (adress) tushunchalarini anglatadi.

Demak, joyga, ma'lum o'ringa ishora qilish jihatidan bu obyektlarning nomlari ham joy nomlariga yaqin turadi. Shunga ko'ra mana shu tipdagi bir qator obyektlarning nomlarini shartli ravishda joy nomlari (toponimlar) qatorida sanab o'tish mumkin. Bularning asosiylari quyidagilar:

- davlat tashkilotlari, muassasalar, idoralar nomi;
- sanoat, ishlab chiqarish korxonalari, birlashmalar, shirkatlar, kooperativlar, birjalar, firmalar nomi;
- mehmonxonalar, savdo-sotiq tashkilotlari (magazinlar, oshxonalar, restoranlar, qahvaxonalar, barlar va boshqalar) nomi;
- madaniy-maishiy xizmat korxonalari, tashkilotlar (hammomlar, maishiy xizmat do'konlari, sartaroshxonalar, modalar uylari, turli atellar, ustaxonalar va boshqalar) nomi;
- madaniy va san'at dargohlarining (teatrlar, kinoteatrlar, san'at saroylari ko'rgazmali zallar, xalq xo'jaligi ko'rgazmasi, madaniyat va san'at ko'rgazmasi binolari, muzeylar, pavilonlar, komplekslar, o'tmish tarixiy me'morchilik obidalari va boshqalar) nomlari;

- Sog'liqni saqlash va jismoniy tarbiya hamda sport sohasiga oid dargohlarning (kasalxonalar, sanatoriyalar, dam olish uylari, dam olish lagerlari, dam olish joylari, oromgohlar, stadionlar, sport komplekslari, olimpiya shaharchalari, otchoparlar va boshqalar) nomlari;

- Davlat va jamoa xo'jaligi, fermer xo'jaligi, fermalar, birgadalar, uchastkalar, bo'limlarning nomlari;

- Konlar, shaxtalar, geologik-qidiruv ekspeditsiyalari joylashgan o'rinlar, gidrometeorologiya stantsiyalari, observatoriyalar, astronomiya stantsiyalari nomi;

- Qabrlar, xilvatxonalar, mozorlar, mozoristonlar (qabristonlar), ba'zi muqaddas qadamjoylar va boshqa xil ilohiylashtirilgan makonlar, o'rinlarning (angionimlarning) nomlari va boshqalar.

Til jamiyatning talab va ehtiyojlariga, tabiatda, atrof- muhitlarda yuz beradigan o'zgarishga qarab yangilanib, rivojlanib, boyib boradi. Bu jarayonlarning ba'zi xususiyatlari joy nomlari sohasida ham ko'rinadi. Har bir davrda vaqtlar o'tishi bilan tabiat quchog'ida noma'lum va sirli bo'lib kelgan ba'zi fizikaviy-geografik obyektlar aniqlanadi yoki inson tomonidan yangi shaharlar, qishloqlar, ariqlar, kanallar barpo etiladi. Natijada bularga nom berish lozim bo'lib qoladi. Shuningdek, ba'zan joylarning obyektlarning eski nomlariga kishilarning munosabati o'zgaradi. Natijada bunday nomlarni boshqasi bilan almashtirishga to'g'ri keladi. Ba'zan el, xalq hurmatiga sazovor bo'lgan mashhur shaxslarning xotirasini abadiylashtirish yoki jamiyat, davlat hayotida yuz bergan biror tarixiy voqea, muqaddas, mo'tabar tushunchalarni ulug'lash maqsadida biror joyni, obyektni o'sha voqea yoki tushuncha nomi bilan atash ehtiyoji tug'iladi. Chunonchi, yaqin yillarda paydo bo'lgan Mustaqillik maydoni, Istiqbol mahallasi, Bobur bog'i kabi nomlar shular jumlasiga kiradi. Mana shular tufayli tilda yangi nomlar tug'ildi. Shu bilan birga, yangi nom qanday joylarga qo'yilishi mumkin deyilgan muammo ham tug'iladi. Biror ardoqli yoki tarixiy shaxs nomini yohud biror tarixiy voqea sha'niga qo'yilayotgan nomni har qanday va xohlagan foyda, o'ringa qo'yaverish mumkin emasligi aniq. Masalan: biror joyning asrlar davomida mavjud bo'lib kelgan tarixiy nomini o'chirib tashlash, uni yangidan

nomlayverish mumkin emasligi ham aniq. Mana shunday sabablar yangi nom, yangidan yangi taklif qilinayotgan nom qanday joylarga qo'yilishi mumkin degan masalaga javob berishni talab qildi. Bu masalaga nomshunoslik sohasiga ilmiy nuqtayi nazardan yondashib, yangi nom nomsiz bo'lgan yoki yangidan barpo etilayotgan joylarga obyektlarga berilishi lozim deb javob beradi. Bular quyidagilar bo'lishi mumkin:

- avvaldan nomsiz bo'lgan geografik o'rinlar, obyektlar;
- yangidan paydo bo'lgan qishloqlar, ovullar, boshqa xil aholi punktlari;
- yangidan tashkil qilinayotgan ma'muriy-hududiy birliklar, ya'ni yangi viloyat, tumanlar;

Joy, o'rin tushunchasiga kiradigan boshqa xil fizikaviy-geografik obyektlar (temiryo'l vokzallari, metor, temiryo'l bekatlari, avtostantsiyalar, yo'llar, xiyobonlar, maydonlar, ko'priklar va boshqalar).

Yangidan paydo bo'lgan joylarga, obyektlarga nom berishdan oldin bu joyning avval o'z nomiga ega bo'lgan yoki bo'lmaganligiga qat'iy ishonch hosil qilish kerak. Buning uchun mahalliy aholidan yaxshilab so'rab-surishtirish, o'sha joyning tarixiga oid arxiv hujjatlari boshqa xil tarixiy manbalarni sinchiklab kuzatish lozim. Bordi-yu, joyning, obyektning avval mavjud bo'lgan o'z tarixiy nomi topilsa, o'sha nomni tiklamoq va joyni shu bilan atash topilsa, o'sha nomni tiklamoq va joyni shu nom bilan atash maqsadga muvofiqdir.

Biz yashab turgan joyning atrof-muhitiga nazar soladigan bo'lsak, unda mavjud bo'lgan turli xil fizikaviy-geografik o'rinlar, qadimdan tabiiy holda mavjud bo'lgan yoki insoniyat tomonidan yaratilgan xilma-xil obyektlar mavjudligini, ularning har biri o'ziga xos nomlar bilan atalganini ko'ramiz. Ushbu toponimlarning aksariyati juda qadimiy bo'lib, hatto nomlar shu joyga qachon va kim tomondan berilganligini ham noma'lum ekanini, ba'zilar esa aksincha, yangi, qachon paydo bo'lgani biz uchun ma'lum nomlar ekanligini guvohi bo'lamiz. Xo'sh, bu nomlarga qanday munosabatda bo'lmoq kerak? Ayniqsa, joylarning tarixiy nomlarini o'zgartiruvchi yoki biron joyga yaqinlarda berilgan nom boshqasi bilan almashtirib qo'yaverish mumkinmi? Mumkin emas, albatta.

Anno, afsuski, viloyat, tuman shahar toponimiya kommissiyalariga kelayotgan bir qator xatlar va murojaatnomalar orasida ba'zi joylarning eski, tarixiy yoki yangi nomlarini o'zgartirish va joyni biror shaxs nomi bilan atash taklif qilingan hollarga duch kelamiz. Holbuki, joylarning amalda mavjud bo'lgan nomlarini yetarli sabab va asoslarsiz, beo'rin o'zgartirish mumkin emas. Chunki joy nomlarini o'zgartirish pochta-aloqa ishlarida kishilarning manzillarini topishida qiyinchilik tug'diradi, til va toponimiya tizimining barqarorligiga putur yetkazadi. Shu sababli joyning an'anaviy nomi ba'zi hollardagina istisno tarzida o'zgarilishi mumkin. Joyning nomini o'zgartiri, joyni qayta nomlashga davlatning bu masalaga oid qonun va qoidalarda ko'zda tutilganidek, quyidagi hollarda yo'l qo'yiladi:

- Bitta tuman yoki shahar hududida bir xil o'xshash nomlar takror holda uchrashini bartaraf qilish kerak bo'lib qolganida;
- Joyning ba'zi sabablarga ko'ra unitilayotgan qadimiy, tarixiy nomini tiklash lozim bo'lganida;
- Nom mansub bo'lgan joyda ba'zi ma'muriy-hududiy o'zgarishlar sodir bo'lganida (joyning hududi kengaytirilganda, ikki yoki undan ortiq aholi punktlari bir-biriga qo'shilganda yohud, aksincha, ajratilganda, joyning hududiy chegaralari qayta rejalashtirilganda);
- Joyga, geografik obyektga bevosita aloqasi bo'lmagan mafkuraviy nomlarni, puch mazmuni, quruq, shiorbop nomlarni ("Olg'a", "Ilg'or", "Sotsializm" kabi) bartaraf etish lozim bo'lganda;
- O'zbek tilining lug'aviy tizimi uchun yot bo'lgan mahalliy tilga singmaydigan ba'zi beo'xshov nomlarni o'zgartirish ehtiyoji tug'ilganda;
- O'zbek tili uchun xos bo'lmagan qisqartma shakllardan ("O'zptitseprom", "Sredazkabel") yoki eski tuzum mafkurasi va siyosatiga aldoqador sanalardan iborat nomlarni (1-may ko'chasi, 9-yanvar ko'chasi, 8-mart mahallasi) bartaraf qilish lozim bo'lganda;
- Mohiyat va shakliga ko'ra atoqli ot oldiga qo'yiluvchi talablariga javob bermaydigan uzun va noqulay voz kechishga to'g'ri kelganda;

...uning, ilmiy-ma'naviy qarashlarning axloqiy-estetik talablariga javob beradigan, mahalliy aholining noroziligiga sabab bo'layotgan ba'zi xunuk, asossiz ma'noli nomlarni boshqa nom bilan almashtirish ehtiyoji tug'ilganda va asosli. Nom ma'nosining hozirgi davr kishilari uchun noaniq va asossizligi, nom etimologiyasining hozirida noaniqligi har doim ham joyning mavjud nomini o'zgartirishga asos bo'la olmaydi. Shuningdek, joyning an'anaviy nomini uning ma'nosi yoki shakli "xunuk" deb o'zgartirishga intilish ham o'zini har doim oqlamaydi. Joy nomlari faqatgina chiroyli so'zlardan iborat bo'lmaydi.

Joyning avvaldan mavjud nomini o'zgartirish nihoyatda puxta o'ylangan va mavjud nomning mohiyatini atroflicha o'rganilgan holda amalga oshirilishi lozim. Bu ishda shoshma-shosharlik, yuzakichilik, biryoqlamalik, subyektiv nuqtayi nazar va noilmiylik faqatgina zarar keltirishi mumkin.

Bob bo'yicha xulosa

O'zbek tili uning so'z boyligi davrlar o'tishi bilan milliy ma'naviy xazinamizni cheksiz kengaytirib, joy nomlarining vujudga kelishiga hissa qo'shib keldi. Ana shu masalani ilmiy tadqiq etuvchi toponimist olimlar joy nomlarini o'rganib, uning lisoniy, tarixiy tahliliga e'tibor berib, ko'plarini qayta tahrir qilib, zamonaviylashtirdilar.

Eng ko'rkam, muhtasham, xalq ko'p yig'iladigan, dam oladigan joylarning nomlarini yangilash maqsadida Surxondaryo viloyatida katta ishlar qilindi. Biroq geografik joylashishi, o'ziga xos iqlimi jihatidan hududlarni, joy nomlarini nomlashda hali amalga oshirilishi kerak bo'lgan ishlar yakunlanmagan.

Tilda bir qator nomlar ham borki, ular mohiyatidan joy nomi sifatida paydo bo'lgan emas, ammo ular o'z asosiy vazifasi va ma'nolaridan tashqari qo'shimcha ravishda o'rin, joy tushunchalarini ham anglatib keladi.

Joylarning amalda mavjud bo'lgan nomlarini yetarli sabab va asoslarsiz, beo'rin o'zgartirish mumkin emas.

Tilda bir qator nomlar ham borki, ular mohiyatidan joy nomi sifatida paydo bo'lgan emas, ammo ular o'z asosiy vazifasi va ma'nolaridan tashqari qo'shimcha ravishda o'rin, joy tushunchalarini ham anglatib keladi.

Joylarning amalda mavjud bo'lgan nomlarini yetarli sabab va asoslarsiz, beo'rin o'zgartirish mumkin emas. Chunki joy nomlarini o'zgartirish pochta-aloqa ishlarida kishilarning manzillarini topishida qiyinchilik tug'diradi, til va toponimiya tizimining barqarorligiga putur yetkazadi. Shu sababli joyning an'anaviy nomi ba'zi hollardagina istisno tarzida o'zgarilishi mumkin.

XULOSA

Toponimlar turli asrlar mevasi bo'lib, uzoq davrlar yashaydi. Geografik nomlar turli davrlar guvohi.

Geografik nomlar dunyoga keladi, yashaydi, ma'lum bir davr davomida ko'pincha shakli hamda talaffuzi o'zgaradi va nihoyat nom-nishonsiz yo'qoladi. Toponimlarning umri turlicha. Ba'zi bir toponimlar bir necha yil yoki bir necha o'n yil yashasa, boshqa bir geografik nomlar asrlar bo'yi ham tildan tilga o'taveradi.

Surxondaryo toponimiyasi bir yoki bir-ikki tarixiy davrning, bir yoki ikki ijtimoiy-siyosiy voqeaning mahsuli emas. U birdan ham, bittalab ham paydo bo'lmagan. Uning paydo bo'lishi, shakllanishi, rivojlanib turishi barcha davrlarga, ijtimoiy-siyosiy shakltsiyalarga daxldordir.

O'zbek tili toponimlarining xalq etimologiyasiga oid talqinlari toponimik afsona, rivoyatlarda kuzatiladi. Toponimik afsonalarda joy nomlarining bunyod etilishi tarixi, u bilan bog'liq voqea-hodisalar bayon etiladi. Qaysidir ma'noda toponimik afsonalarda ma'lum joy ob'ekti bilan bog'liq xalq etimologiyasi ham beriladi.

Toponimlar tarix va geografiyanini shuningdek tilshunoslikni o'zida birlashtiradigan bugungi o'ziga xos xususiyatli nomlardir va ular ushbu fanlar integratsiyasida ma'lum bir sabab yoki sabablar natijasida vujudga keladi.

Tadqiqotchilar toponimlarni tasniflashda turli-tuman jihatlarga e'tibor qaratganlar. Bunda, albatta, milliy til xususiyatlari, nomlarning turlari, ularning paydo bo'lish motivatsiyalari, hajmi, ko'lami, paydo bo'lishning ijtimoiy-maishiy sabablari, tarix, geografiya fanlari va boshqa omillar hal qiluvchi rol o'ynagan. Biz Qumqo'rg'on tumani mikrotoponimlarini tadqiq etishda o'zining nisbatan m...nalligi bilan ajralib turadigan Z.Do'simov, S.Karimov va S.Bo'riyev, ...rov va T.Enazarov kabi olimlarning tasniflariga tayanamiz.

Qumqo'rg'on mikrotoponimlari obyekt tili materiallari asosida tarkib topgan turli davr leksikasining mahsulidir. Shunga ko'ra toponimlarni leksik-semantik, struktural guruhlarga bo'lib o'rganish, tasnif qilish toponimik qatlamlarni aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Yig'ilgan materiallarga asosan genetik jihatdan turkiy urug', qabila, xalq va millat kabi etnik belgilar paydo bo'lgan. Qumqo'rg'on tumani hududida turli shaharlarga ko'ra har xil guruhlar, elatlar, xalqlar hayot kechirganlar. Uzoq yillarning o'tishi, ularning aralashib, chatishib ketishi natijasida guruh, elat va xalqlar ba'zan qaysi guruh vakili ekanligini unutadi. Ammo ularning nomi bilan ataluvchi antroponimlar, etnonimlar va mikrotoponimlar tilda saqlanib qolgan.

Toponimlar hosil qilishning sintaktik usuli birdan ortiq toponegizlarni qo'shish orqali toponim yasash jarayoni ekan, bunga ko'ra qo'shilayotgan negiz birdan ortiq, kamida ikkita bo'lishi shart. Ba'zan toponim tarkibida uch va to'rt element qatnashganligiga guvoh bo'lish mumkin: *Mir Sayyid Vali ziyoratgohi*, *Sayyid Kamoliddin At-Termiziy manzilgohi* kabi.

O'zbek tili uning so'z boyligi davrlar o'tishi bilan milliy ma'naviy xazinasini cheksiz kengaytirib, joy nomlarining vujudga kelishiga hissa qo'shib keldi. Ana shu masalani ilmiy tadqiq etuvchi toponimist olimlar joy nomlarini o'rganib, uning lisoniy, tarixiy tahliliga e'tibor berib, ko'plarini qayta tahrir qilib, zamonaviylashtirdilar.

Eng ko'rkam, muhtasham, xalq ko'p yig'iladigan, dam oladigan joylarning nomlarini yangilash maqsadida Surxondaryo viloyatida katta ishlar qilindi. Biroq geografik joylashishi, o'ziga xos iqlimi jihatidan hududlarni, joy nomlarini nomlashda hali amalga oshirilishi kerak bo'lgan ishlar yakunlanmagan.

Tilda bir qator nomlar ham borki, ular mohiyatidan joy nomi sifatida paydo bo'lgan emas, ammo ular o'z asosiy vazifasi va ma'nolaridan tashqari qo'shimcha ravishda o'rin, joy tushunchalarini ham anglatib keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

I. Siyosiy adabiyotlar :

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати ва Қонунчилик палатасига Мурожаатномаси. – Халқ сўзи. – 2017. – 23 декабрь.
2. Мирзиёев Ш.М. “Олий таълим муассасаларида таълим сифатини ошириш ва уларнинг мамлакатда амалга оширилаётган кенг қамровли ислохотларда фаол иштирокини таъминлаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарор. – Халқ сўзи. – 2018. – 6 июнь.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони. – “Халқ сўзи” газетаси. – 2017 йил, 8 февраль. №28 (6722).
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 21 октябрдаги ПФ-5850-сонли “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони // www.lex.uz

II. Ilmiy risola, maqola, tezis, monografiya, darslik, o'quv va metodik

qo'llanmalar:

5. Абдурахмонов Д. Бешкент район топонимикаси//Ўзбек шевалари лексикаси. – Т., 1966. – Б.387.
6. Ахманова О.С., Беленькая В.Д. Микротопонимика как особый аспект топонимии наименований // Вестник МГУ. Серия: филология. – 1966. – №3, – С.85.
7. Ахмедов Т.М. О древнесемантических реликтах аг // ак, гара // кара и сары в тюркских топонимах // Ономастика Узбекистана. – Т.: Ўқитувчи, 1987. – С.23-24.
8. Бартольд В.В. Туркистан в эпоху монгольского нашествия. Соч. I, – М., 1963. – 173 с.

9. Бафоев Б. Кўхна сўзлар тарихи. – Т.: Фан, 1991. – 152 б.
10. Бегалиев Н. Топонимларнинг ўзбек халқ этногенезидаги ўрни // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2004. – 4-сон. – Б. 67-71.
11. Бегалиев Н. “Хўжа” компонентли географик номлар ҳақида // Тил ва нутқ систем-сатҳ талқинида. Проф. Ҳ.Орзикулов хотирасига бағишланган халқаро илмий-назарий конференция материаллари. 2005 йил 10-11 октябрь. – Самарканд: СамДЧТИ нашри, 2005. – Б.70-71.
12. Бегалиев Н. Ўзбек этнонимлари тарихидан. – Самарканд: СамДЧТИ нашри, 2005. – Б.63-65.
13. Бегматов Э., Наимов С. О классификации топонимов // Тюркское языкознание. –Т.: 1985.-С 275-279.
14. Бегматов Э. Истиклол ўлкасининг топонимик сиёсати // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1997. – 3-сон. – Б.3-9.
15. Бегматов Э. Жой номлари – маънавият кўзгуси. – Т., 1998. – Б.33-34.
16. Бухоро Шарк дурдонаси. – Т.: Шарк, 1997. – Б.22-28.
17. Витов М.В. Севернорусская топонимия XV-XVIII вв. (К постановке топонимического источниковедения) // Вопросы языкознания. – М., 1967. – № 4. – С.90.
18. Вопросы ономастики. – Самарканд: изд. СамГУ, 1976. – 170 с.
19. Вяткин В.Л. К исторической географии Ташкентского района. ПТКЛА, 1900. – С. 156-159.
20. Гаджиева Н. З. Проблемы тюркской ареальной лингвистики. – М.: Наука, 1975. – 304 с.
21. Ганиев Т. Конверсия в татарском языке. – Казань. 1985. – С. 6.
22. Дарбакова В.Г. К этимологии этнонима – калмык // Этнонимы. – М.: 1970. – С.265-268.
23. Дониёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. – Т.: Наврўз, 2017. – Б.8.
24. Дўсимов З. Топонимлар таснифи масаласига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1978. – 1-сон. – Б. 17-20.

25. Дўсимов З. Топонимларнинг ясаши масаласига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1980. – 2-сон. – Б.45.
26. Дўсимов З. Хоразм топонимлари. – Т.: Фан, 1985. – 104 б.
27. Жаббаров И. Ўзбек халқи этнографияси. – Т.: Ўқитувчи, 1994. – 312 б.
28. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 1960. – 512 б.
29. Зинин С. И. Микротопонимия Тошкента // Общественные науки в Узбекистан. – 1967. – № 7. – С.55-57.
30. Ишаев А. Ўзбекистон топонимикасидан материал йиғишга доир // Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари. – Т., 1963. 5-ж. – Б. 571-576.
31. Камолиддин Шамсиддин. Қадимий исмлардан ясалган жой номлари // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2003. – 2-сон. – Б.45-51.
32. Караев С.А. Древнетюркские топонимы средней Азии // Советская тюркология. – 1985. – №6. – С. 23-35.
33. Караев С.К. Топонимия Узбекистана. – Т.: Фан, 1991. – 130 с.
34. Каримов И. “Бухоро Шарқ дурдонаси” китобига сўзбоши. Шу асар. – Т.: Шарқ, 1997. – Б.3.
35. Каримов С.А., Бўриев С.Н. Ўзбек топонимикаси тараққиёт босқичида. – Т.: Фан, 2006. – 129 б.
36. Каримова Л. Ўзбек тилида топонимларнинг ўрганилиши. – Т.: Фан, 1982. – 96 б.
37. Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. – М.: СЭ. 1964. – С.205.
38. Карпенко Ю.А. Лингвистика-география-история // Проблемы топонимического этимологизирования. СС. – М., 1970. – Вып.4. – С.91.
39. Кононов А.Н. О семантике слов *қара* и *ақ* в тюркской географической терминологии. – ИООН АН Тадж. ССР, вып. V. 1954. – С.83-85.
40. Мадрахимов З. Топонимика фанидан маъруза матни. – Наманган, 2010. – Б. 24.
41. Мамедов М. Халқ номлари жой номларида. – Т., 1981. – 48 б.

42. Маракуев А.В. Краткий очерк топонимики как географической дисциплины. Уч. зап. Казахск. ун-та. Т.18, вып. 2. 1954. – С.32.
43. Матвеев А.К. Субстратная микротопонимия как объект комплексного регионального исследования // Вопросы языкознания. – 1989. №1. – С. 77-85.
44. Махпиров В. Тюркские топонимы в «Дивану лугат-ит тюрк» // 1983. – №1. – С. 34-39.
45. Мизиев К.А. О патомониме *argu* // Советская тюркология. – 1985. – №2. – С.38-41.
46. Молчанова О.Т. К вопросу о географической терминологии и топонимии территории // Советская тюркология. – 1972. – №6. – С. 68-73.
47. Муллаев Т. Жанубий Қозогистон топонимикаси // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1968. – 1-сон. – Б.40.
48. Муллазоде С.М. Топонимия северных районов Азербайджана. – Баку: Маариф. 1979. – С.137-138.
49. Мурзаев Э.М. Изучение географических названий. Справочник путешественника и краеведа т. 2.. – М., 1950. – С. 649.
50. Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. – М.: Мысль, 1974. – С.81; 200-201.
51. Мухаммаджонов А. Жой номлари – тарихий манбадир // Илмий-амалий конференция докладлари тезислари. – Т., 1994. – Б.15-17.
52. Мухаммаджонов А. Работ атамаси этимологияси // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1995. – 2-сон. – Б.43-45.
53. Мухаммаджонов А. Самарканднинг тарихий топонимлари // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2007. – 4-сон. – Б.38.
54. Мухаммаджонов Қ. Топонимлар – халқ тарихини ўрганиш манбаи// “Ономастика Ўзбекитана” тезиси 2-республиканской научно-практической конференции. (Карши, 14-16 сентябрь 1989). – Т., 1989. – С.55.
55. Мухаммаджонов А. Айрим топонимлар семантикаси// Ўзбек тили ва адабиёти – 2004. – 2-сон. – Б.39-42.

56. Назаров К., Эназаров Т. Жой номларини йиғиш сўроқлиги. – Т.: Университет, 1995. – Б.19-24.
57. Наимов С. Топонимик аниқлагичлар ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1983. – 4-сон. – Б. 62-63.
58. Нафасов Т. Объектларнинг номланишига доир // Ўзбек тилшунослиги масалалари. – Т., 1976. – Б.56-59.
59. Нафасов Т. Ўзбек номномаси. – Қарши: Насаф, 1993. – 154 б.
60. Нафасов Т. Қашқадарё кишлоқномаси. Қашқадарё вилояти кишлоқлари номининг тадқиқи. – Т.: Мухаррир, 2009. – Б. 198-199.
61. Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изохли лугати (Ўзбекистоннинг жанубий районлари). – Т.: Ўқитувчи, 1988. – 135 б.
62. Неъматова Ю. Наманган вилояти ойконимлари // Илм зиёдир. Проф. Р.Расулов таваллудининг 60 йиллигига бағишланган илмий мақолалар тўплами. – Т.: ТДПУ нашри, 2006. – Б.167-170.
63. Ономастика Ўзбекистана. – Т.: Ўқитувчи, 1987. – 92 с.
64. Ономастика Ўзбекистана. – Т.: Ўқитувчи, 1989. – 208 с.
65. Отажонова А. Хоразм этнотопонимлари. – Т.: Фан, 1997. – Б. 94-111.
- Охунов Н. Топонимлар ва уларнинг номланиш хусусиятлари. – Т.: 1989. – Б.18.
67. Охунов Н., Аҳмадалиев Ю. Фарғона вилояти ойконимларининг номланиш хусусиятлари. – Фарғона, 2010. – 122 б.
68. Подольская Н.В. Проблемы ономастического словообразования (к постановке вопроса) // Вопросы языкознания. – 1990. – №3. – С. 40-53.
69. Подольская Н.В., Суперанская А.В. Терминология ономастики // Вопросы языкознания. – 1969. – № 4. – С.141.
70. Пospelов Е. М. Картографирование как метод исследования субстратной топонимики // Вопросы языкознания. – 1967. – № 1, – С.80.
71. Рахматов Т. Этимология топонима Самарканд // Советская тюркология. – Баку, 1973. – №4. – С.43-50.
72. Саидов А. Тоғ сойлари – суғориш манбаи. – Т.: Фан, 1974. – Б.14.

73. Саттаров У. Топонимик ривоятларнинг ўзига хос хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2000. – 6-сон. – Б. 36-39.
74. Суперанская А.В. Теоретические проблемы региональных топонимических исследований // Материалы конференции по ономастике Узбекистана. – Джизак, 1985. – С. 10-11.
75. Суперанская А.В. Что такое топонимика? – М.: Наука, 1985. – С. 43.
76. Терминология ономастики // Вопросы языкознания. – 1969. – №4. – С. 140-146.
77. Томахин Г.Д. Топонимы как реалии языка и культуры (на материале географических названий США) // Вопросы языкознания. – 1984. – №3. – С. 84-90.
78. Топоров В.Н. Из истории теоретической топономастики // Вопросы языкознания. – 1962. – № 6.
79. Тўйчибоев Б. Ўзбек тилининг тараккиёт боскичлари. – Т.: Ўқитувчи, 1996. – 176 б.
80. Уринбоев Б.У., Бегматов Э.А., Караев С.К. Топонимика Узбекистана (состояние и проблемы) // Материалы конференции по ономастике Узбекистана. – Джизак, 1985. – С.3-5.
81. Файзиев А., Назаров И. Фитонимлар – ахборот манбаи / Жой номлари – халк тили ва маънавиятининг нодир мероси” мавзусидаги Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. – Навоий, 1998. – Б.77-78.
82. Холмўминов Х. Бойсун район микротопонимларининг лексик-семантик хусусиятлари // Ўзбек тилининг лексик-грамматик хусусиятлари. Илмий мақолалар тўплами. – Т., 1988. – Б. 73-75.
83. Хромов А.Л. Очерки по топонимии и микротопонимии Таджикистана. – Душанбе: Ирфон, 1975, – С.7.
84. Хромов А.Л. Таджикская микротопонимия долин Верхнего Зерафшана // Ономастика Средней Азии. – М.: Наука, 1978. – С.58-62.
85. Шарипов Х. Жанубий Қозоғистон топонимикасидан // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1978. – 2-сон. – Б.48-52.

103. Закиров А.А. Топонимия Джизахской области Узбекской ССР: Автореф. дисс.канд. филол. наук. – М., 1991. – 20 с.
104. Кадырова Ш.М. Микротопонимы Ташкента: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Т., 1970. – 28 с.
105. Караев С. Опыт изучения топонимии Узбекистана: Автореф. Дисс.канд. филол. наук. – Т., 1969.
106. Караев С.К. Ойконимия Узбекистана. Диссертация на соискание ученой степени доктора географических наук в форме научного доклада. – Т., 1998. – 50 с.
107. Карпенко Ю.А. Топонимия Буковины: Автореф. дисс... докт. филол. наук. – Киев, 1967. – С.24-25.
108. Латипов Ж. Марғилон шаҳри ва унинг атрофи топонимияси: Филол. фанлари номз.дисс. – Т., 1975. – 219 б.
109. Мингбоев Н. Топонимия Мирзачуля (Историко-лингвистический анализ): Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Баку, 1988. – 21 с.
110. Нафасов Т. Қашқадарё область топонимлари: Фил. фан. номз.... дисс. – Т., 1968. – 301 б.
111. Орипов Ў.А. Нурота тумани макро- ва микротопонимиясининг таҳлили: Филол. фан. номз....дисс. автореф. – Т., 2003. – 22 б.
112. Охунов Н. Топонимия кокандской группы районов: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Т., 1978. – 23 с.
113. Пардаев А.Н. Ўзбек тилида сифатларнинг семантик-услубий хусусиятлари: Филол. фанл. номз.... дисс. автореф. – Самарканд, 2004. – Б.8.
114. Ражабов Ў. Хоразм топонимияси индикаторларининг лисоний таҳлили: Филол. фанл. номз.... дисс. автореф. – Т., 2007. – 47 б.
115. Темиров Ш. Самарканд вилояти оронимларининг лисоний тадқиқи: Филол. фанл. бўйича фалс. докт. (PhD) дисс. – Қарши, 2019. – Б.12.